

Ex. 34 received on 22-2-28

Indu

Senior Deputy Collector,
P. N. D.

~~निबंध गति.~~

O. T.

8 MAR 1928

R. N. 95

१३५५७

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૮૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ નિબંધ રીતિ

વિષય ઇતિહાસકીર્તિ-૭

નિબંધ રીતિ.

એટલે,

નિબંધ લખતાં શીખનારાઓને વ્યવહારોપયોગી સૂચના.

સ્વર્ગવાસી નવલરામ લક્ષ્મીરામ

કૃત.

સુરત.

આવૃત્તિ ૧૮મી.

O. T.

8 MAR 1926

સોલ એજન્ટસ,

એસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, બુકસેલર્સ

નાણાવટ-સુરત.

સંવત ૧૯૮૪.

સને ૧૯૨૮.

કિંમત ૦-૬-૦

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫મા આકટ પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવી
છપાવી પ્રિન્ટ કરાવે સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર—

જં. રવ વાંતુભતિ ધીમતરામ પંડિત.

ઠેકે દેખાપીઠ—સુરત.

સુરત—ચાંદના પુત્ર ઉપર આવેલા “સુરત સિટી” પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં વાંતેરામ માનસિદ્ધે છાપી.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શિખવવાની રીત.....	૧
પ્રકરણ ૧૬.	
(સાધારણ સમજ.)	
નિબંધ એટલે શું?.....	૩
વિચાર તથા ભાષા બંનેની	
જરૂર.....	૩
વિચાર સારા કરવાનો	
રસ્તો.....	૪
પેટાં પાડવાં.....	૫
નિબંધનાં ત્રણ રૂપ.....	૭
,, વર્ણન રૂપ.....	૭
,, કથન રૂપ.....	૮
,, વિવેચન રૂપ...	૮
વર્ણન કે કથન સાફ	
ક્યારે જાણવું?.....	૯
વર્ણન કે કથન સાફ	
કરવાનો નિયમ.....	૧૧
વિવેચન સાફ ક્યારે	
જાણવું?	૧૧
મિશ્ર રૂપ	૧૩
પ્રકરણ ૨૩.	
(પેટાં પાડવાની રીત.)	
સ્થળ વર્ણન... ..	૧૫
પ્રાણી વર્ણન... ..	૧૫
ધતિહાસ કથન.....	૧૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હુન્નરી કારખાનાનું ઇતિ-	
હાસ કથન... ..	૧૭
વિવેચન	૧૭
કયું રૂપ પસંદ કરવું?...	૧૮
આગગાડી વિષે	
વર્ણન રૂપ.....	૧૯
કથન રૂપ	૨૧
વિવેચન રૂપ.....	૨૨
પ્રકરણ ૩૩.	
(ભાષા સંબંધી.)	
પરીક્ષામાં ભાષાજ મુખ્ય	
છે	૨૭
અક્ષર, જોડણી, અને	
વિરામચિન્હની ભુત્ર તો	
ચતીજ ન જોઈએ.....	૨૮
લખવાનો મહાનિયમ.....	૨૯
ભાષાના ચાર ગુણ	૩૦
શુદ્ધિ	૩૦
રૂઢિ	૩૩
યથાર્થતા	૩૪
સુવર્ણતા	૩૫
પ્રકરણ ૪૩.	
(કેટલાક વિષયોના પાડી	
બતાવેલાં પેટાં.)	
૧. સ્ત્રી કેળવણી.....	૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨. દેશાટણુ.....	૩૭
૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી...	૩૮
૪. પુનર્વિવાહ.....	૩૯
૫. બાળશસ્ત્ર.....	૪૦
૬. ઉદ્યોગ.....	૪૧
૭. માયાપત્ની આજ્ઞા...	૪૨
૮. સંત્ય.....	૪૩
૯. સંત્યતા.....	૪૪
૧૦. પરદેશગારી.....	૪૬
૧૧. અક્યર ઔરંગ- જીખનો મુકાબલો ...	૪૭
૧૨. વાંચવાનો શોખ ...	૪૮
૧૩. હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ	૪૯
૧૪. પોશાક.....	૪૯
૧૫. ઇંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત ભાષા બણવાના ફાયદા	૫૦
૧૬. ઇંગ્રેજ રાજ્યના હિન્દુસ્તાનને ફાયદા	૫૧
૧૭. ખાનગી વિદ્યા- અભ્યાસ	૫૩
૧૮. જ્ઞાતિભેદ	૫૪
૧૯. વર્ષાઋતુ	૫૫
૨૦. વર્ષાદ અને ટાટ આવવાનાં કારણો ...	૫૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૧. વિદ્યા	૫૬
૨૨. 'જ્ઞાન એ શક્તિ છે' ...	૫૭
૨૩. ભરતખંડ પરતંત્ર- તામાં પડ્યો તેનાં કારણો	૫૮
૨૪. દેશી કારીગરી.....	૬૦
૨૫. ધર્મદાન	૬૧
૨૬. જીવદયા	૬૩
૨૭. ઇંગ્રેજ લોકની ચડતી કળા.....	૬૪
૨૮. ઇંગ્રેજ રાજ્ય	૬૫
૨૯. રાજભક્તિ.....	૬૬
૩૦. સ્વદેશભક્તતા	૬૮
૩૧. વર્તમાનપત્રો	૭૦
૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.....	૭૨
૩૩. ઇંગ્રેજ ભાષા	૭૩
૩૪. કવિતા એટલે શું ?	૭૪

પૂર્વગી.

વિરામચિન્હ મુકવાના	
વ્યવહારી નિયમો.....	૭૭
રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લખવાના નિયંધોની ટીપ.....	૭૯

નિબંધ શિખવવાની રીત.

નિબંધ લખવાની પદ્ધતિ દર્શાવનારી એકે ચોપડી આપણી ભાષામાં ન હોવાથી આ સૂચનાઓ પ્રથમ ગૂજરાત શાળા-પત્રમાં લખવાની જરૂર પડી હતી, અને પરિણામ ઉપરથી જણાય છે કે તે છઠ્ઠું ધોરણ બાળનારાઓને ધણીજ ઉપયોગી માલમ પડી છે.

હાલ તેને છૂટા આકારમાં છપાવવાનો પ્રસંગ આવવાથી તેમાં સહેજસાજ સુધારોવધારો પણ કર્યો છે કે તેના ઉપયોગી-પણામાં વધારો થાય. વિરામચિન્હનો વિષય તો પૂરવણી દાખલ છેવટે પિલકુલ નવોજ દાખલ કર્યો છે, કેમકે ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં આવતા છોકરાઓ પણ હાલ એ બાબતમાં કેવળ અજાણજ મારા જોવામાં આવે છે.

આ સૂચનાઓ ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખી છે. ૧લા પ્રકરણમાં નિબંધ એટલે શું તથા તેનાં ત્રણ રૂપ કેવા પ્રકારનાં થાય છે તેની કાંઈ સાધારણ સમજાવતી આપી છે. ૨જ પ્રકરણમાં વિષયનાં પેટાં કેમ પાડવાં તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. એમાં “આગગાડી” વિષે ચાર રીતે પેટાં પાડી બતાવ્યાં છે તે પ્રથમ અભ્યાસને વખતેજ છોકરાઓને શિખવવાની જરૂર નથી, પણ વર્ણનાદિક નિબંધોનાં પેટાં સામાન્યપણે કેમ પડે છે તે તો ખસુસ ધ્યાન દઈને શીખવવું જોઈએ. ૩જ પ્રકરણમાં શુદ્ધિ, રૂઢિ, વિગેરે ભાષાના ગુણોની કાંઈક સમજણ આપી છે તે ટુંકી પણ બહુજ ખપતી છે. આ વિષયનું જ્ઞાન આજ કાલ કેટલાક લખનારાઓમાં પણ જોઈએ તેવું માલમ પડતું નથી. ૪થા પ્રકરણમાં દેશકાળ જોતાં કેટલાએક સર્વોપયોગી વિષયોનાં

પેટાંજ તમામ પાડી આપ્યાં છે. એ નિબંધનાં ખોખાં સમાન છે, અને તે નિશાળિયા શિવાય બીજા પણુ નિબંધકારોને ઉપયોગી માલમ પડનાં હોય એમ દેખાય છે.

આ ચોપડીના છાપામાં બાળભોધ અને ગૂજરાતી એવા બે તરેહના અક્ષર જાણી જોઇ ને રાખ્યા છે. બાળભોધ અક્ષરે જે નિયમો લખ્યા છે તે તો શબ્દેશબ્દ સમજી દોકરાઓએ યાદજ ગખવા જોઈએ. અને તેની સંપૂર્ણ સમજુતી ગૂજરાતી અક્ષરમાં આપેલી છે. એ સમજુતી છોકરાને પાઠ કરવાને માટે નહિ, પણ માત્ર સમજણ પાડવાને માટેજ છે. બાળભોધ અક્ષરનો નિયમ વંચાવી જો મહેતાજ એ સમજુતી બધી પોતે પોતાના મોઢેથીજ આપી જાય, તો એકાદ મહિનામાં એ બધા નિયમો તે શીખી શકે, અને વર્ષના બાકીના ભાગમાં જે વિષયોનાં પેટાં પાડી આપેલાં છે તે વિષયો પર નિબંધ લખવાનોજ મહાવરો કરાવી શકાય. પછીથી બહારના વિષયો ઉપર પણ નિબંધ લખાવવા, અને તેનાં પેટાં કેમ પડે છે તે વિશેષ લક્ષથી તપાસવું. શુદ્ધિ રૂઢિના દોષ તો નિરંતર સુધારતા રહેવું.

નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

નિબંધ રીતિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

૧. કોઈ પણ વાચકપર પોતાના જે ચિંતારો હોય તે બીજાને વરાશ્વર લક્ષી જણાવવા, અને નિબંધ કહે છે.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથી માલમ પડશે કે આ વિષય બહુજ મોટો અને બહુજ ઉપયોગી છે. એક ચીટ્ટી લખવી, કાગળ લખવો, અરજી લખવી, ખત લખવાં, ચર્યાપત્ર લખવું, વિષયો લખવા, ચોપડીઓ રચવી, કવિતા કરવી વગેરે સંસારમાં નાનાથી મોટી જે જે લખવાની આવતો છે તે બધાનો નિબંધ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ વાચા વિનાનું માણસ પશુ સરખુંજ છે, તેમ જેનામાં નિબંધશક્તિ નથી તે પણ તેવોજ જાણવો; કેમકે પોતાના મનના વિચાર બીજાને જણાવવા એ સંસારમાં બહુ ઉપયોગી છે, અને એજ કેળવણી લેવાની પણ એક મોટી મતલબ છે.

૨. નિબંધમાં વિચાર અને ભાષા બંને ઉપર સમાન ધ્યાન આપવાનું છે.

જો નિબંધ એટલે પોતાના વિચાર બીજાને જણાવવા એમ છે, તો વિચાર અને તે જણાવવાની શક્તિ એ બંને વાતની સરખી જરૂર હોવી જોઈએ. વિચાર જણાવવાની જે શક્તિ તેનું નામજ બાપાજ્ઞાન. માટે વિચાર અને બાષા એ બંનેની સરખી જરૂર નિબંધ લખનારને છે. ગમે

એવી ભાષા લખતાં આવડતી હોય, પણ જો પોતાના મનમાં લખવાના વિચાર ન હોય તો તે શું લખે ? તેમજ વિચારો હોય પણ તે લખી જણાવતાં ન આવડે, તો તે પણ મૂળાના સ્વપ્ન જેવું થાય.

ત્યારે વિચાર સારા શી રીતે થાય ?

૩. વિચારનો આધાર જ્ઞાન, અનુભવ અને બુદ્ધિના ઉપર રહેલો છે.

માણસે જે પ્રમાણે જોયું સાંભળ્યું હોય તે પ્રમાણે તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. અજાણી વસ્તુ કોઈ આપણી આગળ આણીને મૂકે તો આપણે તે વિષે શું કહી શકીએ ? જેણે ઇંગ્રાંડ વિષે કોઈ પણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી, તેને કહીએ કે એ દેશનું વર્ણન લખી લાવો તો તે એક શબ્દ પણ શી રીતે લખી લાવવાનો હતો ? એનામાં ગમે એટલી બુદ્ધિ કે નિબંધ લખવાની કળા હશે, પણ જ્ઞાન અને અનુભવ વિના તે કોઈ પણ કામમાં નહિ આવે તેમજ જ્ઞાન અને અનુભવ હશે, પણ જો બુદ્ધિ નહિ હોય તો એના મનમાં વિચાર નહિજ આવે, અને મનમાં વિચાર નહિ આવે એટલે તે પ્રમાણે તે લખી પણ નહિજ શકે. તેમજ જેનામાં સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ઘણી હશે તે વધારે સારો નિબંધ લખશે. ને છતાં થોડી ઘણી બુદ્ધિ તો બધા માણસમાં પરમેશ્વરે મૂકીજ છે, અને તેથી જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો નિબંધ લખવા જેટલા વિચાર તો બધાના મનમાં આવી શકે એમ સમજવું.

જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો એજ છે કે પુસ્તકો વાંચવાં, વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવો, અને દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી માણસ

દહતાથી કર્યા કરે છે, ત્યારેજ તેના મનમાં વિચારોનો જોધનો સંગ્રહ થાય છે, અને પછી તે ગમે તે વિષય ઉપર સહેલાઈથી નિબંધ લખી શકે છે. માટે નિબંધ શિખનારે કેટલાક વખત સુધી તો રાત દહાડો ખંતથી વાંચવાંચળ કર્યા કરવું જોઈએ; એ અભ્યાસના પ્રથમ ભાગમાં લખવા કરતાં પણ વાંચવાની વધારે જરૂર છે.

ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે નિબંધ લખવાની શક્તિ મેળવવાને સારૂ પ્રથમ તો માણસે ધણું જ્ઞાન ને અનુભવ મેળવી રાખવો જોઈએ.

૪. નિબંધ લખવા માંડ્યા પહેલાં પ્રથમ તે વિષય સમ્બન્ધી જેટલું જ્ઞાન પોતાને હોય તે સંભારી લેવું, જૂટતું હોય તેટલું પુસ્તકો. વગેરેમાંથી મેઝવી લેવું અને, પછી લખવાજોગ વિચારોને સમ્બન્ધપૂર્વક ગોઠવવા;— પડલે, તે વિષયનાં સંભાળથી પેટાં પાઢવાં.

પાછત્રી કલમમાં કહ્યું કે વિચાર મેળવી રહ્યા પછીજ નિબંધ લખી શકાય, પણ મહેતાજીને તો ધણીવાર માલમ પડશે કે નિબંધના વર્ગમાં આવેલા છોકરાઓમાં વિચાર અને બાપા બંનેની ખામી છે. પુસ્તકો વાંચી તેઓ પોતાનું મન ભરે ત્યાં સુધી કંઈ મહેતાજીથી થોભી થકાય નહિ. એણે તો ખીજે દહાડેથીજ નિબંધ લખવાનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ. ત્યારે એણે કરવું શું ?

એનો ઉપાય એ છે કે પાછત્રી ચોપડીમાં વાંચી ગયા હોય તે, તથા ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેમને જે અનુભવ થયો હોય તે, એ બે વાતોનો વિચાર કરી સહેલા સહેલા વિષયો આપવા તેવા વિષયોમાં પણ તેમનું જ્ઞાન ધણીવાર અપૂર્ણ

માનવ પડશે ખરું. એ અપૂર્ણતાના ઉપાય લખાવવા આ નિયમમાં પુસ્તકો વાંચી પોતાની ખોટ પૂરી પાડવાની શિખા-ઉને બદલાવવા કરી છે. છોકરાઓને પૂરતો વખત મળે તેને માટે આગલે દલાડેથી નિયંધનો વિષય કહ્યો હોય તો વધારે સારું; વખતે વિષય કઠિણજ હોય, તો ફલાણાં ફલાણાં પુસ્તકોમાંથી તેમને એ બાબત જ્ઞાન મળશે એમ સૂચના પણ બેલાશક આપવી. નિયંધને માટે જ્ઞાન મેળવવા સારૂ ચોપડીઓ વાંચવાની છુટ છે એટલુંજ નહિ પણ ફરજ છે એમ નિશાળાઓને સમજાવવું જોઈએ. એટલી તપાસ રાખવી ખરી કે ચોરી કરી લાવે નહિ. વિચાર મળતા આવે તેની શીકર નહિ, પણ શબ્દ તથા ગોઠવણ તો બધીજ નિયંધ કરનારની જોઈએ. ધીમે ધીમે વિચાર કરતાં શીખે તેમ તેમ વિચારની નવિનતાને વધારે માન આપતા જવું, અને એમ કરતાં કરતાં આખરે પરીક્ષાની વેળા તેઓ વિચાર અને ભાષા બંને પોતાનાં વાપરતા થશે. અજ્ઞાત પરીક્ષા વેળા તો પુસ્તકો જોઈ પોતાના જ્ઞાનની ખોટ પૂરી પાડવા નહિજ દે, કેમકે પરીક્ષા તો ભાષા અને વિચાર બંનેનીજ છે. તે છતાં પરીક્ષામાં પણ ભાષા ઉપર વિશેષ વજન રાખવામાં આવે છે.

હવે, ધારો કે જ્ઞાન તો નિયંધ લખવા જોઈું ગમે ત્યાંથી મેળવ્યું, પણ એ બસ નથી. એ જે લખવા ધાર્યું તેનાં પ્રથમ તો પેટાં પાડતાં આવડવાની બાબત જરૂર છે. સારો નિયંધ એ પેટાં પાડવા ઉપરજ આધાર રાખે છે. પોતામાં ગમે એટલું જ્ઞાન હશે પણ જો વિષયનાં પેટાં પ્રથમથીજ બરાબર નહિ પાડ્યાં હોય, તો તે કદી પણ સારી રીતે નહિ લખાય. એક વાત કહેવામાં મુદ્દો બૂલી બીજી વાત ઉપર ઉતરી પડશે, તે બીજી વાત પણ

બરાબર વિસ્તારથી નહિ કહેવાય, અને હજારો વાતો એવી સેળસેળ થઈ જશે કે તેનું ધડ કયું ને માથું કયું તેજ કાઢી નહિ સમજાય. ખરેખરી જે કહેવાની વાત હશે તે તો આવા ગભરાટમાં રહી જશે, અને નહિ કહેવાની વાતનુંજ ટાહેલું વધી પડશે. વખતે લખનારના મનનો શો ભાવ છે તે કાઢ સમજી નહિ શકશે. વખતે એ કાઢ બાબતને વખાણતો હશે પણ લખાણની ઢાંચ ઉપરથી વાંચનારને એમ લાગશે કે એ નિંદે છે, અને નિંદા કરતો હશે ત્યારે સ્તુતિ જેવી વાંચનારના મન ઉપર અસર થશે. એ રીતે પેટાં ન પાડવાથી નિયંધ લખનારને હજારો જાતનાં નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

કથિત પાઠની જેવી સંક્ષિપ્ત નોંધ થાય છે તેવીજ નિયંધના વિષયની પણ થાય છે. કથિત પાઠ આપનારને વિષયના ભાગ પાડવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલીજ નિયંધ લખનારને છે. એ વાતમાં જેટલી કચાશ રહી તેટલી છેવટ સુધી નડ્યા વિના રહેતી નથી, અને ખીજી ગમે એટલી હોંશીઆરી હોય, પણ તે આ ખામીને ક્ષીધે જોઈએ તેવું ફળ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

પેટાં શી રીતે પાડવાં એને માટે એક નિયમ આપી શકાતો નથી, તોપણ તેનો ધણો આધાર નિયંધ કયે રૂપે લખવાનો છે તે ઉપર રહેલો છે.

૫. નિયંધનાં મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ રૂપ થાય છે:-
વર્ણનરૂપ, કથનરૂપ અને વિવેચનરૂપ.

૬. કોઈ વસ્તુની સ્થિતિ જણાવવાને અર્થે એ લક્ષણ તેને વર્ણનરૂપ નિયંધ કહે છે.

હાથી કેવા દેખાવનું અને ગુણનું પ્રાણી છે, વાહાણ કેવી કેવી તરેહનાં થાય છે, આગમાં કેવી કેવી રચના કરી છે અને શું શું ઉગ્યું છે, નિશાળ સવારથી સાંજ સુધી કેવી રીતે ચાલે છે અને તેના શા શા ધારા છે, વગેરે બાબતો ઉપર લખીએ ત્યારે તે વર્ણનરૂપ નિબંધ કહેવાય.

૭. કોઈ બનાવ કેવા પ્રકારે બન્યો તે જણાવવાને અર્થે જે લક્ષણો તેને કથનરૂપ નિબંધ કહે છે.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે તે વર્ણનથી જણાય છે પહેલાં કેવો હતો અને હાલ તે આવી સ્થિતિમાં શી રીતે આવ્યો, એ બાબત જે કાંઈ કહેવું તેનું નામ કથન. ઉપર જે વિષયો વર્ણન રૂપમાં ગણાવ્યા તે બધા કથનરૂપે પણ લખી શકાય ખરા એ કદી ભૂલવું નહિ. અમુક નિશાળ કે આગ ક્યારે બંધાયો, તે પહેલાં તેની કેવી સ્થિતિ હતી, કોના મનમાં તે બંધાવવાનો પ્રથમ વિચાર ઉઠ્યો અને તે શા કારણથી, તે વિચારને પાર પાડવાને તેણે શા શા ઉપાયો કામે લગાડ્યા, તેને કંઈ કંઈ જાતની હરકતો નડી, કોણે તેને સહાયતા કરી, ક્યારે તેનો પાયો નાખવાનો વખત આવી પહોંચ્યો, પાયો નંખાયો ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિમાંથી આગળ શી રીતે સુધારો થતો ગયો, અને હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે, વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો લખી શકાય, અને ઉપર જે વર્ણનરૂપ નિબંધ લખ્યો હતો તેથી છેક જુદોજ નિબંધ થઈ રહે. એજ પ્રમાણે બીજા વિષયોનું પણ સમજવું.

૮. સારાસારની નિર્ણય કરવાના હેતુથી જે લક્ષણો તેને વિવેચનરૂપ નિબંધ કહે છે

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે, અથવા તે એવી

સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં કેવી કેવી સ્થિતિમાં હતો એ જણાવવાની મરજી ન હોય, પણ એ પદાર્થથી શા શા ફાયદા કે ગેરફાયદા થાય છે તે સમજવું હોય ત્યારે વિવેચન કરવું પડે. વિવેચનરૂપ નિબંધમાં કાર્ય, કારણનોજ વિચાર વિશેષે કરીને હોય છે.

ઉપરનુંજ બાગ કે નિશાળનું ઉદાહરણ લઈએ; એ બાગ કે નિશાળથી ગામને શા શા ફાયદા થાય છે એ વિષે જે લખવું હોય તો તે વિવેચનરૂપ નિબંધ થાય. એ પ્રસંગે બાગ્યેજ કાંઈ પણ તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર પડે; અકબર કે ઔરંગઝેબની રાજનીતિ વિષે અભિપ્રાય માગ્યો હોય, ત્યારે કથનરૂપે નહિ, પણ વિવેચનરૂપેજ નિબંધ લખવાનો છે એમ સમજવું.

આ ઉપરથી યાદ રાખવું કે નિબંધનું રૂપ વિષય ઉપર આધાર રાખે છે તે કરતાં આપણે શા હેતુથી લખીએ છીએ તે ઉપરજ વધારે આધાર રાખે છે. વિષયને ઓળખાવવો હોય તો વર્ણનરૂપે; તેની પાછલી હકીકત જણાવવી હોય તો કથનરૂપે; અને તે વિષે કાંઈ નિર્ણય કરી સમજાવવો હોય, તો વિવેચનરૂપે નિબંધ લખવો જોઈએ. તો પણ કેટલાક વિષયો અમુક રૂપનેજ વધારે લાયક હોય છે ખરા. સત્ય, ચોરી, મિતાહાર વગેરે નીતિના વિષયો ઉપર લખવાનું કહ્યું હોય, તો વિવેચનરૂપે માગ્યું છે, એમ સમજાય. ઇતિહાસ ને જીવનચરિત્ર એ બહુધા કથનરૂપનાજ નિબંધો છે. ગામઠામ વિષે લખવું હોય, ત્યારે ધણું કરીને વર્ણનજ કરવું જોઈએ. તો પણ સઘળા વિષયો અન્યરૂપમાં પણ લખી શકાય ખરા.

૧. ચ્યારે તે સ્થિતિ કે બનાવ સાક્ષાત્કાર થઈ રહે, ત્યારે તે વર્ણન કે કથન સફળ થયું પણ માન્યું.

વર્ણન કરવાનો હેતુજ એ છે કે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય, એટલે તેની નજર આગળ તે ખરેખરે આવીને ઉભો હોય એમ તેને લાગે. વર્ણન એ એક જાતની ચિત્રકળાજ છે. ચિતારો કાગળને રંગથી ચિતરે છે અને કવિ જોનામાં વર્ણનશક્તિ સમ્પૂર્ણતાને પામેલી હોય છે તે શબ્દવડે ચિતરે છે, પણ એ બંનેની કળાનું ફળ એકજ છે; તે વસ્તુ હોય તેવી બીજાને સાક્ષાત્ દેખાય છે.

જો સાક્ષાત્કાર કરવું એજ વર્ણનનો હેતુ છે તો તે પદાર્થ પ્રથમ લખનારને તો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ; એમ કરી શકવું તેનેજ કલ્પના કહે છે. કલ્પનાશક્તિવાળો માણસ આંખ મીચીને જુએ છે, તો તેની આગળ જે ધારે તે પદાર્થ આવીને ઊભો રહે છે, અને મંદ કલ્પનાવાળાને અંધારા સિવાય બીજું કંઈજ દેખાતું નથી. ચિતારો, કવિઓ. મૂર્તિકારો વગેરે પોતાનું કામ સાફ કરે છે, તેનું કારણ એજ કે તેઓમાં કલ્પનાશક્તિ ધણી હોય છે, પરંતુ થોડી ધણી કલ્પના તો બધામાં હોય છે, અને તેથી ખંત રાખી નિબંધમાં જોઈએ તેટલું સાધારણ વર્ણન તો બધા કરી શકેજ.

નિબંધ લખનારે પ્રથમ કલ્પના ચલાવી જે વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તેને પોતાની નજર આગળ આણવી, અને પછી તેને જોઈ જોઈ ઘટવું વર્ણન કરવું. ચિતારાની પેઠે તેને વસ્તુના સમજાણ ભાગ ચિતરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ચિતારાના સાકાર સાધનો કરતાં શબ્દમાં એવું વિશેષ બળ રહેલું છે, કે રજેરજ ચિતરવાની જરૂર પડતી નથી, થોડું કહે ધણી વખત સાંભળનાર પોતાની મેળે કળી જાય છે. કયા ભાગનું વર્ણન કરવું અને કયા ભાગનું ન કરવું એ જાણવામાંજ વર્ણનકારની ચતુરાઈ રહેલી છે. તેમજ એક ભાગનું બહુ ઝીણું વર્ણન કરવા જતાં વખતે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થવાને બદલે

ઉલટો અંધકારરૂપ જઈ પડશે, અથવા અવશ્યના ભાગ રહી ગયા હશે તો તે માત્ર ધાળા જેવું જ દેખાશે; માટે વર્ણન કરનારે ચિતારાની પેઠે માત્ર અવશ્યના ભાગની આકારરેખા જ ઉપર ઉપરથી આલેખી તેમાં રંગ પૂરવાનું તો વિષય, શૈલી, ને સમયાનુસાર જ રાખવું.

સાક્ષાત્કાર કથનની યુક્તિ પણ એવી જ છે. પાંચનાર કે સાંભળનાર એમ જાણે કે આ બનાવ મારી આગળ જ હમણાં બને છે એવી રીતે કથન કરવું જોઈએ. એક બનાવ ધણા બનાવનો બનેલો હોય છે. તેમાં જે જે બનાવોનો મુખ્ય બનાવ સાથે સંબંધ હોય તેજ બનાવો વર્ણવા અને બીજા મૂકી દેવા-નહિ તો લાંબો રસડો એવો થઈ જશે કે કોઈને તેમાં રસ નહિ લાગે, અને કાંઈ પણ હકીકત નહિ સમજાય. વર્ણન કે કથન એ બંનેમાં શું કહેવું અને શું મૂકી દેવું એ જાણવું એજ મોટી કળા છે. તે શિખવી શિખવાતી નથી, પણ નીચેના નિયમ પ્રમાણે કરવાથી સાધારણ રીતે કામ ચાલી શકશે.

૧૦. વિજ્ઞાનો અનુક્રમ રાક્ષી ચાલતાં વર્ણન, અને કાલનો અનુક્રમ રાક્ષતાં કથન, વર્ણ કરીને સારું થશે.

૧૧. બોજાના મનની પ્રતીતિ થાય અને વક્ષતે તેની શ્રુતિ પણ તે મળી વલ્લે ત્યારેજ વિવેચનરૂપ નિર્બંધની સિદ્ધિ થઈ પમ સમજવું.

બીજાની ખાત્રી કરી આપવી એજ વિવેચન કરવાનો હેતુ છે. તે કરવાને માટે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણો અવશ્યનાં

છે. ખોલવા લખવાની ગમે એટલી ચતુરાઈ હોય પણ પ્રમાણુ વગરની વાત કદી પણ સમજી માણસોમાં માન્ય થાય નહિ. માટે પ્રથમ તો ખરું શું છે ને ખોટું શું છે તે નિર્ણય નિબંધકારે અપક્ષપાતે પોતાના મન સાથે કરવો જોઈએ. બધાં પ્રમાણો ખોળી જોવાં અને બંને બાજુ તપાસવી. ત્યારપછી જે નિશ્ચય થાય તેજ પ્રતિપાદન કરવા તૈયાર થવું; અને જે પ્રમાણો વડે પોતાની ખાત્રી થઈ છે, તે લખવાં અને પૂર્વપક્ષનું વિરોધી ખંડન કરવું. પ્રમાણો સ્પષ્ટ સમજાવવાને દૃષ્ટાંત, ઉદાહરણ, વર્ણન વગેરે જરૂર પડે ત્યાં છુટથી વાપરવાં. કહેવત છે કે દાખલા દલીલથી બીજાને ખાત્રી થાય. દલીલ કરતાં દાખલાને એમાં પહેલા ગણ્યા છે. તે વ્યવહારી નિબંધમાં બરાબરજ છે.

દલીલો કઈ કઈ વાપરવી, કઈ કઈ મૂકી દેવી, વાપરવી તો કયા અનુક્રમે વાપરવી, કેટલે દરજ્જે વાપરવી, કવી ઢાળથી વાપરવી, વગેરે સઘળી વાતનો આધાર જેને વારતે આપણે નિબંધ રચતા હોઈએ તેની મનોબુદ્ધિ ઉપર બહુ રાખે છે. એમાં ધણા ચાતુર્યનો ખપ પડે છે. મોટા ન્યાયશાસ્ત્રી પણ જે પોતામાં આવી રસવિદગ્ધતા ન હોય તો બીજાના મનની ખાત્રી કરી શકે નહિ. અર્થાત્ અસરકારક વિવેચન કરનારને ન્યાય (Logic) અને રસચાતુર્ય (Rhetoric) બંને જરૂરનાં છે, અને બન્ને સામાન્ય લોકના સમ્બન્ધમાં તો ન્યાય કરતાં રસચાતુર્યજ ધણીવાર ફાવી જતું માલમ પડે છે.

જો ખત્રી કરવામાં પણ રસચાતુર્યનું આટલું બળ છે તો જ્યાં મનોવૃત્તિઓ વશ કરવાનોજ હેતુ છે ત્યાં તો એનો ધણીજ ખપ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? નિબંધનો છેવટ ભાગ તો રસમયજ આવવો જોઈએ. જે સાંબળનાર વિરહ

વિચારનો હોય, તો પહેલાંથી આખો નિર્ણય કે અભિપ્રાય આપણે આપી તેને બડકાવવો નહિ; પણ ધીમે ધીમે રૂચતાં પ્રમાણે આપી આગળ ચઢાવવો, અને જ્યારે તેનું મન ખાત્રી ઉપર આવવા લાગે ત્યારે સખળ પ્રમાણે આપી તે પૂરી કરવી; અને પછી રસમય વાણીથી તેનું મન તલ્લિન કરી નાખવું,

પણ બધા વિવેચનમાં મનોવૃત્તિ ખેંચવાનો હેતુ હોતો નથી જ્યાં માત્ર ખાત્રીજ કરી આપવા ધારી છે ત્યાં શાંત રીતે દાખલા દલીલો સારા અનુક્રમમાં આપવાં એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

૧૨. વ્યવહારમાં ત્રણે રૂપ દરકોઈ નિબંધમાં વિવેકથી મેઢી નાચઘાં, પણ તેનાં વિશેષ રૂપનું પ્રધાનપણું જવા લેવું નહિ.

એકજ રૂપનો કોઈ પણ નિબંધ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ માલમ પડશે; અતિશાસ્ત્રિય અંથમાંજ એકનું એક રૂપ જાળવી રાખેલું હોય છે. પણ ઘણે પ્રસંગે તો તેમ થઈ શકતું નથી, અને તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી. વિવેચનરૂપ નિબંધ હોય તો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન અને વખતે ઇતિહાસ પણ આપીએ, તોજ તે વિવેચન સારી રીતે સમજાય. વિધાના પાઠમાં પદાર્થ કે યંત્રાનું વર્ણન ન કરીએ તો તે શી રીતે સમજાય ? કાણે અને ક્યારે એ શોધ કર્યો એ પણ કહેવું ફાયદામરેલુંજ છે. અર્થાત્—વિવેચનરૂપ નિબંધમાં વર્ણન ને કથનરૂપ પોતાની મેળેજ પેસી ગયાં તેમજ તમે કોઈ પણ ઇતિહાસ કે જીવનચરિત્રનો અંથ ઉઘાડી જોશો તો તે બધો કથનરૂપમાં નહિ હોય, પણ તેમાં કેટલુંક વર્ણન ને વિવેચન કરેલું પણ માલમજ પડશે. ગામનાં, કિલ્લાઓનાં, લશ્કરોનાં, લડાઇઓનાં, રીતમાતનાં

વગેરે જે વર્ણનો આપેલાં હોય તે વર્ણનરૂપ જ નિબંધ જાણવા. આ લઙકા કે કાયદાથી શા કાયદા થયા એ વિષ જે કાંઈ લખેલું હોય છે તે વિવેચનરૂપ નિબંધ જ છે. એવીજ રીતે વર્ણનરૂપ નિબંધમાં કાંઈક ઇતિહાસ કે વિવેચનભાગ પણ આવીજ જાય છે:—જેમકે એક નિશાળનું વર્ણન કરતાં તેનો કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ અને તેથી શા કાયદા છે તે પણ લખી શકાય; અને તે લખ્યાથીજ તે નિબંધ વધારે રસિક થાય. નિબંધનો રસ ઘણું કરીને એક રૂપના નિબંધમાં ખીજાં રૂપ સેળભેળ કરવાની ચતુરાઈ ઉપર આધાર રાખે છે.

વિષય કઈ જાતનો છે તેનો, અથવા નિબંધ લખાવનારે શું માગ્યું છે તેનો, વિચાર કરી કયા રૂપમાં લખવો જોઈએ તેનો પ્રથમ નિશ્ચય કરવો અને નિબંધનો ઘણો ભાગ તે રૂપમાંજ લખવો, ખીજાં રૂપ પ્રસંગ જોઈ દાખલ કરવાં, પણ મૂળ રૂપનું પ્રધાનપણું કદી પણ જવા દેવું નહિ:—જેમકે વિવેચનરૂપનો નિબંધ હોય, તે તેમાં ઘણો ભાગ વિવેચનનોજ આપવો જોઈએ. પ્રસંગ જોઈ એમાં વર્ણન બેલાશક કરવું અને દૃષ્ટાંતદાખલાની જગોએ કથન પણ મજેથી કરી શકાય, પરંતુ તેથી કારણ સમજાવવાની વાત અધુરીજ રહી જાય, અથવા ખીજામાં એવી દબાઈ જાય કે વિવેચનરૂપનો નિબંધ જ છે કે નહિ તે કાંઈ જાણે નહિ એમ કદી થવું જોઈએ નહિ. તેમજ વર્ણન કે કથન કરવાનું હોય ત્યાં ડગલેડગલે વિવેચન કરવા બેસીએ તો દોઢડાહાપણુજ દેખાય અને નિબંધ બગડે. એક રૂપમાં ખીજાં રૂપ કેટલાં નાખવાં એ મહા ચતુરાઈનું કામ છે. નિબંધકારમાં શુદ્ધ રસિકતા જેટલી હશે તે પ્રભાણેજ એ કરતાં આવડવાનું. શુદ્ધ રસિકતાવાળા અંથકારોના અંથનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી ચતુરાઈ વધે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પેટાં પાડવાની રીત.

૧. ઘર્ણનરૂપ નિઘઘમાં પેટાં ઘર્ણ કરીને નીચે પ્રમાણે પાડવામાં આવે છે:—

અ. જો કોઈ સ્થળનું ઘર્ણન માગ્યું હોય તો

૧. સ્થળનું નામ.

૨. તે ક્યાં છે ? એટલે ક્યા પ્રાંતમાં, ક્યા પરગણામાં, કઈ નદી ઉપર (નદી ઉપર હોય તો) ? ઢાળ ઉપર, પર્વત ઉપર કે મેદાનમાં ? વગેરે.

૩. ભૂતળ લક્ષણો—એટલે ત્યાંની આબોહવા (હવાપાણી), આસપાસના પ્રદેશની જમીન કેવી જાતની છે તથા શી શી પેદાશ થાય છે; ગામની આસપાસ ઝાડીઓ છે કે નહિ, છે તો ક્યા ઝાડની, કેવી, કેટલી ? વગેરે.

૪. ગામનો આકાર તથા વિસ્તાર, મોટા મોટા રાજ-માર્ગનો દેખાવ તથા લંઝાઈ તથા પહોળાઈ, વસ્તી કેટલી અને ક્યા ક્યા લોકની છે, વગેરે.

૫. વિશેષ હકીકત—અ દરબાર, દેહરાં, ગઢ, નિશાળ, દવાખાનાં, પૂજા, મહેલ, મોટાં મોટાં મકાનો, વગેરે જે કોઈ ગામમાં હોય તે સમ્બન્ધી—જ નાતજાત, ધર્મ, ધંધેરોજગાર, વગેરે લોકો સમ્બન્ધી.

૬. તે સ્થળે અથવા તેની પડોશમાં કોઈ જાણુવા લાયક ઐતિહાસિક બનાવો બન્યા હોય તો તેની ટુંકી હકીકત.

જ. જો કોઈ જાનવરનું ઘર્ણન માગ્યું હોય, તો

૧. તેનો દેખાવ, કદ, બળ, વેગ, શરીરની રચના, વગેરે
૨. તે સાધારણ કે નવાઈનું છે ? કે કયા કયા દેશોમાં થાય છે ?
૩. તેનો સ્વભાવ અને રીતભાત ? હળે એવું કે જંગલી ? શી રીતે પકડાય છે અને પળાય છે ? અક્કલ, માયાળુ-પણું, વગેરે ગુણો અને તેનાં થોડાંક દષ્ટાન્તો.
૪. માણસને શા ઉપયોગમાં આવે છે ? અસલના લોક તેને કેવું ગણતા અને શા ઉપયોગમાં આણતા ?

ક. જો કોઈ ઝાડ વિષે લખવું હોય, તો

૧. તેનો દેખાવ, કદ, તથા રચના.
૨. કયા દેશમાં, કઈ ઋતુમાં અને કેવી રીતે થાય છે ?
૩. તેને વાવી મોઢું કરવાની રીત.
૪. તેનો ઉપયોગ.
૫. તે ઝાડની જુદી જુદી નીપજ તથા તેનો વેપાર.

એજ પ્રમાણે જોવો વિષય હેય તે પ્રમાણે પેટાં પાડી શકાય. તમે જોશો કે ઉપદ્રા ત્રણ વિષયનાંજ પેટાં સરખાં નથી, અને તેથી જુદી જુદી રીતે પણ પાડી શકાય. તો પણ દેખાવ, કદ, રચના, કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ અને ઉપયોગ એટલાં વાનાં તો બધા વિષયોમાં અવશ્યનાં છે.

વાંચનમાળામાં શહેર, જનાવર, ઝાડ, વગેરે બાબતોના પાઠ છે તે વિચારપૂર્વક વાંચી જોવાથી માલમ પડશે કે એ બધા વર્ણનરૂપ નિબંધ છે, અને તેનાં પેટાં ઉપર બતાવેલી રીતેજ ઘણું કરીને પાડેલાં છે.

કુદરતી ચીજો, કુદરતી દેખાવ, હુન્નરી ચીજો, હુન્નરનાં કારખાનાં. તથા માણસની રીતભાત, એ સઘળાં બહુધા વર્ણનરૂપ નિબંધનાજ વિષયોજ છે.

૨. કથનરૂપ નિબંધમાં ઘણું કરીને કાલનો અનુક્રમ

રાજી નીચે પ્રમાણે પેટાં પાઢવાં—

અ. કોઇ બનાવની હકીકત માગી હોય, તો

૧. એ બનાવનું કારણ—એટલે, તે પહેલાં કવી સ્થિતિ અને શા બનાવો બન્યા હતા કે તેના પરિણામમાં આ બનાવ બન્યો.
૨. એ બનાવની વિગતવાર હકીકત.
૩. એ બનાવનાં પરિણામો.
૪. એ બનાવ સંબંધી વિચાર, એમાંથી શા સાર લેવો તે, વગેરે.

બ. કોઇ હુનરી કારખાનાનો ઇતિહાસ માગ્યો હોય, તો

૧. કોણે, ક્યારે અને ક્યાં એ હુનરની શોધ કરી.
૨. એ હુનરથી થતા ફાયદા (હુકામાં) અને તે નહોતા માલમ પડ્યા ત્યારે માણસો કેમ કરતા હતા અને શી શી હરકતો વેઠતા હતા-
૩. મૂળ શોધકે તે હુનર કાઢ્યો ત્યારથી તેમાં શા શા સુધારો થતો આવ્યો છે, તે કોણે કર્યો, શા વાસ્તે કરવાની જરૂર પડી, વગેરે.
૪. હાલની સ્થિતિ—શી શી ખામીઓ છે અને તે સુધારવાના ઉપાય.
૫. એ હુનરની શોધથી શા શા પરિણામ નીપળ્યા તે તથા તે વિષે સામાન્ય વિચારો.

૩ વિવેચનરૂપ નિબંધનાં પેટાં પાઢવાની સામાન્ય રીતિ આ પ્રમાણે છે—

અ. વિષયના નામની વ્યાખ્યા; શબ્દવ્યુત્પત્તિ (જે વિષયનો અર્થ સમજવામાં મદદ કરતી હોય તોજ) એનો અર્થ સમજવામાં બૂધો ચાલતી હોય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ.

- જ. તેના ફાયદા અથવા તેના ખરાપણાનાં પ્રમાણો.
 ક. પૂર્વપક્ષ, એટલે તેના ગેરફાયદા અથવા ખોટાપણું બતાવનારી સાબી તકરારો.
 ઙ. પૂર્વપક્ષનું સમાધાન, એટલે તકરારોના નવાખ; જે નિબંધ હુંકોળ લખવા હોય તો સામેની તકરારો થોડીક લખને તેનો ત્યાજ નવાખ આપતા નવું. એમ કરીએ ત્યારે ખીજું ને ચોથું પેટું એકજ થઇ જાય. વખતે વિષય બહુ મોટો હોય અને લખવાની જગા થોડી હોય, તે પૂર્વપક્ષ બધોજ મૂકી દઇએ, તોપણ ચાલે.
 ઈ. આખા નિબંધનો ઉપસંહાર, સાર, અને છેવટે દેશકાળને જોઇ ઘટતી સૂચનાઓ.

વિવેચનરૂપ નિબંધમાં તોલનશક્તિનો ધણો ખપ પડે છે. તેથી તે લખનારને અધરો ને સાત્રારણ વાંચનારને નિરસ લાગે છે. એનો ઉપાય એજ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે રસભર્યાં વર્ણનો અને દૃષ્ટાંતો લખતાજ રહેવું, તથા વિવેચનમાં ભાષા ધણીજ સરલ બાપરવી.

ઘ. ઘણાંક વિષયો ત્રણ રૂપમાં લક્ષી થકાય છે, અને તેથી લક્ષનારે પોતાની વિશેષ શક્તિનો વિચાર કરી અમુક રૂપનુંજ પ્રધાનપણું રાખવું.

કોઇ માણસમાં કલ્પનાશક્તિ વધારે હોય છે તો કોઇ માણસમાં વિચારશક્તિ વધારે હોય છે. એક માણસ રસબર્થું વર્ણન કરી શકે છે, તો ખીજા માણસને વાત કહેતાં બહુ સરસ આવડે છે, ત્રીજો માણસ કારણો બતાવવામાં અને તેના રદીઆ આપવામાંજ બહુ ખતરદાર હોય છે. આ સઘળી શક્તિઓનો નિબંધમાં ખપ પડે છે, અને તે સઘળી કેળવવી જોઇએ, તોપણ માણસ માણસમાં

સ્વાભાવિક શક્તિ પ્રમાણે કેટલોક ફેર રહેવાનોજ; પોતાનું બળ કયી રીતના નિબંધમાં રહેલું છે તે જાણવું બહુ અગત્યનું છે, કેમકે તે પ્રમાણે જાણ્યાથી નિબંધમાં ક્યા રૂપનું પ્રાધાન્ય રાખવું તેની તેને સમજ પડશે. અમુક રૂપનોજ નિબંધ માગ્યો હોય ત્યાં આ પ્રમાણે બીજા રૂપનું તો પ્રાધાન્ય નહિજ રાખી શકાય, તોપણ પોતાની શક્તિ જાણવાથી ફાયદોજ છે, કેમકે તેમાં પણ પોતાને અનુકૂળ રૂપના પ્રસંગ આવવાનાજ, અને તે જો પોતાને અનુકૂળ છે એમ જાણતો હોય, તો તેવે તેવે ટેકાણે તે તજવીજથી એવો કાંઈ વિસ્તાર કર્યો જાય કે તેની અસર આખા નિબંધ ઉપર થાય અને તે સારો ગણાય.

એકજ વિષય ગમે તે રૂપમાં લખી શકાય છે એ વાત બરાબર સમજાવવાને માટે નીચે અમે આગગાડીનો વિષય લઈ તે ૧૫થે વર્ણુન, કથન ને વિવેચનરૂપે કેવું જુદુ જુદુ લખી શકાય તે બતાવ્યું છે. વિસ્તાર ન કરતાં પેટાંનાં નામજ માત્ર લખ્યાં છે, તોપણ અકેકા નિબંધ કેવડો મોટો થઈ શકે ને આ ઉપરથી સાફ માલમ પડશે. જો નિબંધકારમાં જોઈતું જ્ઞાન ને બુદ્ધિ હોય, તો અકેકા નિબંધની ચોપડીજ થાય, અને એ રીતે આગગાડી વિષે ત્રણ ચોપડી થાય તેમાં એકે હકીકત સામાન્ય માલમ પડે નહિ.

આગગાડી વિષે વર્ણનરૂપ નિબંધ.

કોઈએક મોટા સ્ટેશનનો દેખાવ—લોકો તથા ગાડીધોડાની બીડ, ટીકેટ કરાવવાની તથા માલ ચઢાવવાની દોડાદોડ, પોલિસનો બંદોબસ્ત, મેવા મંદાઈવાળાની દુકાનો વિગેરે—સ્ટેશનમાં જવું, સ્ટેશનની બાંધણી તથા રચના,

આગગાડીનું આવવું, તેનો દેખાવ, ઉતાડિઓનું બેસવું, વગેરે.

૨. ગાડીનું વર્ણન—તેમાં માણસ કેટલાં ને કેવી રીતે બેસી શકે છે, કેટલી ગાડી તથા ગાડાં સાંકળેલાં હોય છે, તેનો ભાર, વરાળચંત્રનું જોર, વગેરે.

૩. એન્જિનનું વર્ણન—ધુમાડાનું જૂગ, પાણીની કાઠી, વરાળ શી રીતે થાય છે અને તેનું માપ શી રીતે રખાય છે, વરાળચંત્રની ગોઠવણ, તેનું જોર ગાડીનાં પૈડાંને શી રીતે લાગુ પડે છે, ગાડી ચાલતી વખતના આવકા, અકસ્માતની દેહેશત વગેરે.

૪. લોઢાની સડક—તેની પહોળાઇ, સલ્લીપાટ ભોઢાના પાટા, એક પાટા ઉપરથી બીજા પાટા ઉપર ગાડી લઇ જવાની યુક્તિ, વગેરે.

૫. આગગાડીની સલામતીને સાફ કરેલી ગોઠવણ—સ્ટેશન ઉપરના હાથ, ફાનસો, ધમ્મઓ, વિજળીનો તાર, વગેરે.

૬. મુસાફરીની મજા તથા અડચણો—રળીઆમણો દેખાવ, પવનની લહેરો, ગાડીનો ગડબડાટ, જાતજાતના ભોકાનો મેળાવડો, જીદાં જીદાં સ્ટેશનોની શોભા, ખાવાપીવા, પાણી, પેશાબ વગેરેની ગોઠવણ, જીદા જીદા વર્ગની ગાડીમાં કેવી કેવી સગવડ છે તે અને તેનો દર. ગાડીનો વેગ-સારે રસ્તે, નહારે રસ્તે, પૂલપર. વિભાયતમાં કેટલા વેગથી ચાલે છે. આગગાડીના ફાયદા (બહુજ દુકામાં).

૭. છેવટ—માણસનો આનંદ તથા આશ્ચર્ય-દંત્રેજ ભોકની ચતુરાઇ ને વિદ્યાની ખૂબી, દેશીને બોધ, માણસ વિવેક-બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો શું નહિ કરી શકે ?

આ વર્ણન મુસાફરીના આકારમાં કર્યું હોય, એટલે જાણે નિબંધકાર આગગાડીની મુસાફરીએ ગયો હોય-અને

જે જે જોયું હોય તે વર્ણવતો હોય એવી દબથી નિબંધ લખે તો તે બહુજ રસિક થાય, તો પણ એકજ વાર ગએલા સાધારણ મુસાફરથી એવો નિબંધ લખી શકાશે નહિ. એમાં જે હકીકતો, માપ, અંકડા વગેરેની જરૂર છે તેનું જ્ઞાન તો જાતે ધણી તપાસ અને પૂછપાછ કરીનેજ મેળવવું જોઈએ.

(આગગાડી વિષે કથનરૂપ નિબંધ.)

૧. આગગાડી નીકળી તે પહેલાં ખુશકી કે તરીને માર્ગે જવાનાં વાહનો કેવાં હતાં ? આગબોટો ક્યારની ચાલતી થઈ હતી ? વગેરે.

૨. આગગાડી બનાવવાનો વિચાર પહેલવહેલો કોને સૂઝ્યો ? તે કાણુ હતો ? તે કેટલાં વરસ સુધી મથ્યો અને છેવટે કેવી રીતનો શોધ કર્યો ? એ શોધ અમલમાં આણનાં કેવી કેવી હરકતો નડી ? લોકોએ કેવી હંસી તથા અડચણુ કરી ? પહેલવહેલી લોઢાની સડક ક્યાં બંધાઈ ? તે કેવડી હતી, અને તે ઉપર ગાડી કેટલા વેગથી ચાલતી ?

૩. સ્ટિવન્સનની શોધ પછી તેમાં કેવો સુધારો થતો આવ્યો છે, અને હાલ તેની કેવી સ્થિતિ છે ? હાલ ઇંગ્લાંડમાં લોઢાની સડક કેટલી બધી ફેલાઈ ગઈ છે ? તેથી એના વેપારોજગારમાં કેટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે ? દુનિયામાં બીજે ઠેકાણે ક્યાં ક્યાં રેલવે બંધાઈ છે તેની હુંકી હકીકત.

૪. હિંદુસ્તાનમાં રેલવે બાંધવાનો ક્યારે અને કોને વિચાર સૂઝ્યો ? પહેલવહેલી કયે ઠેકાણે, કેવી રીતે બંધાઈ ? ત્યાર પછી બીજી રેલવેઓ ક્યાં અને ક્યારે બંધાઈ ? હાલ હિંદુસ્તાનમાં જે જે રેલવેઓ છે તેનાં નામ, અર્થ, વિસ્તાર, અને વિશેષ હકીકત. એથી મુસાફરી તથા વેપારને

કેવી સુગમતા મળી છે તેનું હુંકું વર્ણન. હજી કયે ઠેકાણે રેલવે બંધાવાની જરૂર છે ?

૫. ગૂજરાતમાં ક્યારે રેલવે બંધાવા માંડી, ક્યારે બંધાઈ રહી ? તે વેળા લોકોને કેવું લાગ્યું ? હાલ એ રેલવેથી કેવા ફાયદા થાય છે ?

૬. ઉપસંહાર. એક માણસ ખંતથી શું શું કરી શકે છે ? એવા માણસને લોક પ્રથમ હસે છે પણ તેથી પરિણામે આખી દુનિયાને લાભ થાય છે, અને તે માણસની કીર્તિ બધે ગવાઈ રહે છે.

આ રીતે નિબંધ લખનારામાં બેશક ઐતિહાસિક જ્ઞાન ધાળુંજ જોઈએ અને પદાર્થવિજ્ઞાન તથા આગગાડીની કળાનું પણ સામન્ય જ્ઞાન તો જોઈએજ.

(આગગાડી વિષે વિવેચનરૂપ નિબંધ.)

૧. આગગાડી એ આ જમાનાનો એક ચમત્કાર, અને વિદ્યાનું મોટું પરાક્રમ છે. એને ખેંચવાને ઘોડા કે બળદ જોઈતા નથી, એને થાક લાગતો નથી. રાત ને દહાડો કામ કરે છે. એનું બળ કેટલું ? વેગ કેટલો ? તે છતાં કાયદા સિવાય બીજું એને કંઈ ખાવા જોઈતું નથી. વરાળયંત્રે દુનિયામાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે; માટે એવી રચના સમજવી જોઈએ.

૨. વરાળયંત્રમાં શી રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિસ્તારથી સમજ. આગગાડીની વિશેષ રચના કે જે વડે પૈડાં ફરે છે અને ગાડી ચાલે છે.

૩. આગગાડીના ફાયદા:—

અ. વેપારનો બેહદ વધારો:—વખતસર અને સસ્તે ભાવે એક ભાગની પેદાશ બીજા ભાગમાં લઈ જવાય છે. તેથી બંને ભાગના લોકોને ફાયદા થાય છે—પોતાનો માલ ખપે છે

અને પારકો માલ મળે છે. વેપાર વધવાથી ઉદ્યોગ વધે છે અને બીજા પણુ ધણા લોકની રોજી જાગે છે. આગ-ગાડી ન હોય, તો એક બાગની પેદાશ ત્યાંની ત્યાંજ નામની કિંમતે વેચવી પડે, અને ગાડામાં મોકલે તો વાટમાં બગડી જાય કે ખરચ એટલો બધો થઈ પડે કે ત્યાં વેચાઈ શકે નહિ. બંદરના જે ફાયદા છે તે આગગાડીથી સધળાં ગામને મળે છે.

જ. મુસાફરી સહેલી અને સુખરૂપ થઈ પડે છે. માણુ-સનાં ધાર્યાં કામ કેવી રીતે થઈ શકે છે તેની કાંઈક વિગત. વખતનો ને પૈસાનો બહુ બચાવ થાય છે, અને તેથી લોકોને સહેજ કારણુને માટે પણુ મુસાફરી કરવાનું મન થાય છે. બળદની ગાડીના દુઃખની સાથેની આગગાડીની સગવડોનો મુકાબલો, તેથી દેશાટણુ ને જત્રા કરનારા લોકોમાં કેટલો વધારો થયો છે તેના પ્રત્યક્ષ દાખલા; હાલ આગગાડીએ અંતર ને કાળનો તો જાણે નાશજ કરી નાખ્યો છે અને તેથી માણુસો દૂર દૂરને દેકાણે પણુ ધંધા-રોજગાર કરવા ખુશીથી જઈ શકે છે. એથી પ્રવાસ ને વેપારનો વધારો, અને તેની દેશની આબાદી ઉપર સારી અસર.

ક. દેશની સમાધાની સહેલથી જળવાઈ શકે છે. અસલ જ્યારે હિંદુસ્તાનના એક બાગથી બીજા બાગમાં જતાં છ છ મહીના ને વરસ દહાડો લાગતો, ત્યારે જુદા જુદા બાગમાં કેટલું બધું લશ્કર રાખવું પડતું હતું ? હાલ થોડા લશ્કરે બધો દેશ પહેલાં કરતાં વધારે સારી રીતે જળવી શકાય છે. બંડની ઇચ્છા આગગાડી ને તારવું નામ સાંભળીજ મરણુ પામે છે. એથી દેશના લશ્કરી ખરચમાં ઘટાડો અને સમાધાનીનો વધારો.

૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.

અ. ગાડીવાળા બૂખે મરશે એ દેહેશત તો અનુભવથી ખોટી ઠરી છે, પણ ઉલટો ગાડીમાં ગામેગામ બહુજ વધારે થએલો માલમ પડે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે બાહું સોંધું થવાથી જનારઆવનાર તથા વેપારમાં બહુજ વધારો થયો. એ વધારો કેટલો બધો છે તે એક સ્ટેશન ઉપર દરરોજ કેટલા ઉતાર ને માલ ચઢે છે, અને આગગાડી થયા પહેલાં રોજ કેટલાં ગાડાં જતાં હતાં તેના મુકાબલે કરવાથી માલુમ પડે છે. આ વધારાથી આગગાડીને જોઈતું કામ મળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ગાડાંઓનો પણ પહેલાં કરતાં ખપ વધ્યો.

બ. મોંઘવારી થાય એ કહેવું પણ ખોટું છે. અમુક વસ્તુઓ, જેનું પહેલાં કાંઈ ઉપજતું નહિ હોય, તેની હાલ વધારે કિંમત બેસતી હશે ખરી. પણ તેના બદલામાં જે વસ્તુઓ પહેલાં સ્વમમાં પણ મળી શકતી નહોતી તે હાલ મધ્યમ કિંમતે સધળાને મળી શકે છે. જે વસ્તુ આપણા ભાગમાં મોંઘી થાય છે તે બીજા ભાગના લોકોને સોંધી મળે છે, અને આપણા વેપારીને નફો થાય છે. દુકાળ જેવા વખતમાં આગગાડીથીજ લાખો માણસ મરતાં બચે છે. દક્ષિણના અને કાઠીયાવાડના છેલ્લા દુકાળોના દાખલા, બીજા બૂખે મરે અને આપણે ત્યાં જરા મોંઘવારી પણ ન થાય એમ ઈચ્છવું એ મહા દુષ્ટ, તેમજ બેવકૂફી ભરેલી ટુંકી નજરનું કામ છે, કેમકે એવી રીતનો આપણો વારો પણ આવેજ. આગગાડીથી ધણાં માણસને ધણું સુખ મળે છે.

ક. અકસ્માત થાય તો ધણાનો જીવ જાય એ વાત ખરી, પણ એવા અકસ્માત કોઈજ વેળા બને. ગાડી,

ધોડા, હોડી વગેરેથી માણસો મરી જાય છે અથવા અપંગ થાય છે તેની દશવીશ વર્ષની આખા દેશની સરાસરી કહાડીએ તો તેટલી મુદતમાં આગગાડીથી નિપજેલી કમ્મઓ કરતાં ઉલટી વધારે માલમ પડશે. તે છુટે છુટે ઠેકાણે અને જુદે જુદે વખતે થાય છે અને આ એક ઠેકાણે એકજ વખતે થાય છે તેથી આગગાડીના અકસ્માત વધારે ભયાનક લાગે છે, બાકી એમાં તો જિંદગીની સલામતી વધારે છે.

૫. સડકો. આગગાડી, તાર વગેરે દેશની આબાદીનાં મોટાં સાધનો છે. સુધરેલા રાજ્યની એ મુખ્ય નિશાની છે. યુરોપની સમૃદ્ધિનું એજ કારણ. આપણા દેશમાં પણ એનો જેમ જેમ વધારો થાય તેમ સાફ.

આ રીતે લખનાર અર્થવિદ્યા અને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હોવો જોઈએ.

આ ત્રણ નમુના ઉપરથી માત્રમ પડશે કે એકજ વિષય ઉપર કેવી જુદી જુદી જાતના નિબંધ લખાઈ શકે છે. અને તે દરેકમાં કેટલું બધું લખવાનું છે. ઉપર જે અમે ટાંચણ બતાવ્યું છે તે તો માત્ર ઇસારા દાખલ છે—એથી પણ એમાં ધણી વધારે વિગત અને પેટાં પણ આવી શકે. આ ઉપરથી જણાશે કે આગગાડી વિષે મોટી ત્રણ ચોપડી થઈ શકે અને તેમાં એક અક્ષર પણ મળતો આવે નહિ. મુસાફર અથવા પર્યટન કરવાની શક્તિવાળા પહેલી જાતની ચોપડી, તવારીખ જાણનારો બીજી જાતની અને શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળો ત્રીજી જાતની ચોપડી લખે. ત્રીજી જાતમાં વળી એ પ્રકાર સમાએલા છે:—અર્થવિદ્યા અને પદાર્થવિજ્ઞાન, અને એ દરેક બાબત ઉપર પણ નિરાળી ચોપડીઓ થઈ શકે. વેપારી લખવા બેઠો હોય તો તે અર્થવિદ્યાની અને હકી-

કતોની મદદ લઈ આગગાડીના ફાયદા ગેરફાયદા તથા ક્યાં ક્યાં અને કેવી જાતની કરવી જોઈએ તે વિષે પુસ્તક લખે, અને તેમજ યંત્રશાસ્ત્રી એની રચના વિષેજ એક ગ્રંથ લખે, અને ઇંગ્રેજી જેવી ખેડાએલી ભાષાઓમાં એ પ્રમાણે પુસ્તકો લખાએલાં છે. આ ત્રણમાંથી એક બાબત ઉપર જેને વિશેષ જ્ઞાન નથી તે તો એ ત્રણે પ્રકાર બેળા કરી પોતાનું જોમાં વિશેષ બળ હોય તેવી વાતો વધારે આવે એવી તજવીજથી એકજ નિબંધ લખે. તેને મિશ્ર રૂપનો નિબંધ કહીએ. સાધારણ લખનારા મિશ્ર નિબંધજ લખે છે અને તેવાજ તે લખી શકે. મિશ્ર નિબંધ ચતુરાઈથી લખ્યો હોય તો તે વાંચતાં સર્વેને રસ લાગે તથા બોધ મળે એવો થઈ શકે. તેના નમુના દાખલ અમે નીચે મુખ્ય મુખ્ય પેટાં પાડી બતાવીએ છીએ.

૧. વરાળયંત્ર તથા આગગાડીનું વર્ણન.

૨. એની શોધ તથા હાલ ક્યાં ક્યાં લોકોની સડકો બંધાઈ છે તે.

૩. આગગાડીથી મુસાફરને તથા વેપારને ફાયદા.

૪. છેવટે જુદી જુદી જાતના વિચાર તથા બોધ.

આ રીતે લખતાં જેની વર્ણનશક્તિ સારી હોય તે પહેલાં, ઇતિહાસજ્ઞાન વધારે હોય તે બીજા, અને તોલન-શક્તિ વધારે હોય તે ત્રીજા પેટાનો વિસ્તાર વધારે કરે, અને એ ત્રણેના નિબંધ સારા લાગે તોપણ બીજાં પેટાં રહી જવાં ન જોઈએ. એમાંનું એક પેટું ભરતાં વિશેષ બુદ્ધિ જ્ઞાનનો ખપ પડે એમ નથી. સાધારણ માણસ આ મિશ્રરૂપ નિબંધ લખી શકે

પ્રકરણ ૩ જું.

નિબંધની ભાષા સંબંધી *સ્વરૂપ વિચાર.

આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિબંધ લખવામાં વિચાર ને ભાષા એ બંને ઉપર સરખું જ ધ્યાન આપવાનું છે. વિચાર કેવા પ્રકારના જોઈએ, અને તેને કેમ ગોઠવવા તે વિષે આપણે કહી ચૂક્યા, અને હવે ભાષા કેવી લખવી તે બાબત કાંઈ કહીએ છીએ.

૧. ચાલુ રાજ્યનું કે પરીક્ષામાં નિબંધ લખાવે છે તેનો મુખ્ય હેતુ તેમને કેવી ભાષા લખતાં આવડે છે તેજ જાણવાનો હોય છે.

એટલે, લખનારમાં સામાન્ય જ્ઞાન કે બુદ્ધિ કેટલી છે એ જાણવાને સારું નિબંધ લખાવતાજ નથી. કાઠનામાં કાંઈ વધારે જ્ઞાન કે બુદ્ધિ હોય તો તે જણાઈ આવે ખરી અને તે પ્રમાણે તેનો નિબંધ ચઢીઆતોએ ગણાય, તો પણ પરીક્ષકનો મૂળ હેતુ એ જાણવાનો નથી.

આ વાત લક્ષમાં ન હોવાથી ઘણા નિશાળીઆઓ ખતા ખાય છે. તેઓ નિબંધના અર્થ ઉપરજ બધું ધ્યાન આપે છે અને ભાષા તો જેવી લખાય તેવી લખી નાખે છે. આ ગાંડી બેરીકરાઈનું ફળ એજ થાય છે કે તેઓ નિબંધમાં એકે દોકડે મેળવી શકતા નથી. જો નિબંધ

* સ્વરૂપ પણ અહિંયાં યથાસ્થિત લખવું અશક્યજ છે, કેમકે ભાષાના ગુણદોષમાં કાંઈ પણ ઉદાહરણી ઉતરવા જઈએ તો આખા સાહિત્યશાસ્ત્રને ઘોડું ધણું પણ છેડયા વિના ચાલેજ નહિ એમ છે. માટે એ વિષય તો અન્ય સ્થળે અન્ય પ્રસંગેજ, ઈશ્વરેચ્છાએ.

લખાવવાનો શો હેતુ છે તે જાણતા હોય, તો તેઓ કદી આમ કરે નહિ, અને જો બાપા ઉપર ધ્યાન આપે તો મધ્યમ રીતની તો સૌએ લખી શકે, કેમકે પોતાની બાષામાં લખવું એ કાંઈ ઘણું અઘરું કામ નથી-માત્ર બાપા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ એ જાણવું બસ છે.

૨. ભાષામાં પ્રથમ તો અક્ષર, જોડણી અને વિરામ-ચિન્હ ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું.

નિબંધ તપાસનાર હમેશાં આ ત્રણ બાબતના કાંઈકે દોકડા જુદાજ રાખે છે, અને આ ત્રણ વાતમાં નિબંધ સારો હોય તેને નાપાસ થવાની થોડીજ દેહેશત રહે છે. આ ત્રણ વાત પણ એવી છે કે જો લક્ષ રાખે, તો એમાં સઘળા સારા દોકડા મેળવી શકે; ફક્ત એમાં કાળજીનું કામ છે.

“કાપી” ના જેવાજ નિબંધમાં અક્ષર લખવાની જરૂર નથી, પણ તે સુઘડતાઈભરેલા અને સહેલથી વંચાય એવા તો જોઈએજ, રાધાકુધી કે ચેરણ ચૂંચણ કદી પણ કરવું નહિ, વાંકા ચૂંકા પાંખડાઓ ખેંચીને કદી પણ ફક્કડાઈ બતાવવા જવું નહિ. પાંખડા વિના સાદા કામ-ચક્રાઉ અક્ષર લખવા કદી ભૂલવું નહિ; નિબંધ તપાસનારને તે વાંચતાં જોટલી મહેનત પડે છે તેનો બહોલો તમારા દેકડામાંથી (જાણે કે અજાણે) વાળી લીધા વિના તે કદી રહેવાનો નથી. પરીક્ષાના સઘળા કાગળીઆ લખતી વેળા આ વાત ધ્યાનમાંજ રાખવાજોગ છે. વાંચતાં પરીક્ષકને કંટાળો ઉપજ્યો કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેની કલમમાંથી થોડા દોકડા નીકળવાના. શબ્દેશબ્દ જુદા લખવાનો ધારો કદી પણ ભૂલવો નહિ. એમ કરશે તો વંચાય એવું સહેલથી લખાશે.

જોડણી તથા વિરામચિહ્ન એ તો નિયંત્રમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુઓજ છે. જોડણીની ઘણી ભૂલો હોય તો, ગમે એવો સારો નિયંત્ર હોય તોપણ તે રદજ ગણવામાં આવે.

વિરામચિહ્ન છાપેલી ચોપડીમાં શી રીતે મૂકવામાં આવે છે તે જોવું, અને નિયંત્ર લખતી વેળા તેમ કરવું. થોડો મહાવરો પડ્યા પછી તેમને એ કામ સહેલું થઈ પડશે. પૂર્ણવિરામ ને અર્ધવિરામ તો બરાબર મૂકતાં આવડવાં જોઈએ. એ વિના લખાણ શોભતુંજ નથી. એ મૂકવાના નિયમ આ ચોપડીને છેડે આપ્યા છે.

૩. વાક્ય રચતી વેળા પ્રથમ તો પોતાના મનમાં જે હોય તે સ્વાભાવિક રીતે જેમ ચીલાતું લખાતું હોય તેમજ લખી જવું, અને પછીથી તેમાં જે દોષ દેખાય તે દૂર કરવા.

આ નિયમની મતલબ એ છે કે લખવામાં ડોળ કરવું નહિ. જાણી જોઈને મોટા મોટા શબ્દ કે વાક્ય લખવાથી નિયંત્ર કદી પણ સારો થાય છે એમ સમજવું નહિ. સરજ-બધાથી સમજાય એવી-અને આપણો ધારેલો અર્થ જેમાં બરાબર સમાઈ રહે તેજ ઉત્તમ ભાષા કહેવાય છે. બધા લોક જો રીતે બોલતા લખતા હોય તે રીતેજ આપણે લખીએ, તો આપણી ભાષા બધાથી સમજાય. ડોળ કરવાથી ઉદ્ભવી તે બગડી જાય, કોઈને તેમાં સમજ પડે નહિ, અને વખતે અર્થનો અનર્થ પણ થાય.

મોટા શબ્દ કે વાક્ય નજ લખવાં એમ કાંઈ કહેવાની મતલબ નથી. મતલબ એ છે કે જેમ બોલાતું હોય તેમ લખવું ને ડોળ કરવું નહિ, અને એવે પ્રસંગે જો બોલવામાં

મોટા શબ્દ કે વાક્ય આવતાં હોય તો આપણે પણ તેમ કરવું. શિખાડેને ડાળ કરવાનું બહુ મન થાય છે, તેથી આ નિયમ આપવાની જરૂર પડે છે.

કદાપિ કંઈ કહેશે કે બોલાતું હોય તેમજ લખીએ તો તો નિબંધ અશુદ્ધ ને નકારો થઈ જાય. જો બોલનાર જાતે કેળવાએશે હોય, તો તો એ પ્રમાણે કદી થાયજ નહિ. તેની કેળવણીમાં ખામી હોય, તો એમ બનવાનો કેટલોક સંભવ છે ખરો, અને તે માટેજ એ નિયમમાં કહ્યું છે કે એમ લખી ગયા પછી તેમાં જો દોષ હોય તે દૂર કરી જવા.

બાષામાં દોષ કેવા કેવા આવી શકે એનું બરાબર વિવેચન કરવા બેસીએ તો વિષય બહુજ વધી જાય અને એક નિરાળો ગ્રંથ થાય, માટે બાષામાં મોટા ગુણ કયા કયા જોઈએ તેજ કંઈ નીચે સમજાવીએ છીએ.

૪. શુદ્ધિ, રૂઢિ, યથાર્થતા અને સુવર્ણતા એ ચાર ગુણ જે ભાષામાં હોય તે ભાષા ઉત્તમ કહેવાય છે.

એ ચારે ગુણ સમ્પૂર્ણ રીતે બાષામાં આણવા એ બહુજ વિકટ કામ છે, અને તે થોડાનાજ લખાણમાં હોય છે. એવી વાણી તો વિરલા ગ્રંથકારોનીજ હોય છે. ધણે અબ્યાસ, ધણું જ્ઞાન, ધણી રસિકતા અને ધણી બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે હોય ત્યારેજ એ ચારે ગુણ સમ્પૂર્ણપણે આવી શકે છે.

તોપણ સધળાના લખાણમાં શુદ્ધિ અને રૂઢી એ બે ગુણ તો સહેલથી આવી શકે, અને તે આવવાજ જોઈએ. એ બે ગુણ વિના તો લખાણ નકામું ફેંકી દેવાનુંજ ગણાય.

૫. દેશમાં માન્ય વર્ગના લોકો જે શબ્દો અને શાક્યરચના વાપરતા હોય તે શુદ્ધ કહેવાય.

પ્રથમ તો માન્ય વર્ગ કોને કહેવો એ જાણવું જોઈએ, કેમકે તેના બોલવા ઉપર ભાષાની શુદ્ધતાનો બધો આધાર છે. જેનું બોલવું બધાએ દેશમાં શુદ્ધ માન્ય છે તેનું નામ માન્યવર્ગ. ગામડીઆ કરતાં શહેરની, નીચ વર્ણ કરતાં ઉચ વર્ણની અને અમણ કરતાં કેળવાયલાની ભાષા શુદ્ધ મનાય છે. માટે શહેરના ઉચ વર્ણના બણેલા માણસો જે પ્રમાણે બોલે તે શુદ્ધ.

ભાષાશુદ્ધિનું આ સિવાય બીજું માપ નથી. વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ રૂપ ઉપર એનો કાંઈ પણ આધાર નથી. માન્ય વર્ગમાં જે બોલાયું તે શુદ્ધ; અને એથી જે ઉલટું તે સઘળું અશુદ્ધ. ગામડીયા, પ્રાંતભેદના, પરમાણના, કે વ્યાકરણદોષવાળા શબ્દ વાપરવા નહિ. ગામડીયા બોલ તો સદૃજ ઓળખાઈ આવે છે, અને તે વાપરવાથી હાસિ થાય છે.

પ્રાંતભેદના શબ્દ એટલે જે શબ્દ દેશના અમુક ભાગમાં બોલાતા હોય તે. ગુજરાતી ભાષામાં મુખ્ય ત્રણ પ્રાંતભેદ છે:— કાઠીયાવાડી, ચરોતરી, સુરતી. પ્રાંતભેદનો દોષ દૂર કરવો એ શિખાઉને માટે અઘરું છે, કેમકે તે પ્રાંતના માન્ય વર્ગના લોકના બોલવામાં પણ વખતે એવા શબ્દ હોય તે છતાં હાલ કેળવાયલા લોકની બોલી ગુજરાતમાં બધે એક થવા લાગી છે અને સરકારી વાંચનમાળામાં ખાસ ધ્યાન આપીને પ્રાંતભેદ વગરની ભાષા લખી છે. કેટલાક અંચકારોની પણ ભાષા એવીજ શુદ્ધ છે, તેથી એ બધાનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોય તો પ્રાંતભેદનો દોષ દૂર થઈ શકે.

પરમાણના શબ્દને માટે એમજ સમજવું. જે શબ્દ માન્ય વર્ગના લોકો બોલે છે તે પછી. સંસ્કૃત હોય, અપભ્રંશ હોય, ફારસી હોય કે ઇંગ્લિશ હોય તો તે શુદ્ધ ગુજરાતીજ છે એમ

જાણવું. અને એ સિવાયના ગમે તે ભાષાના હોય તો પણ તે પરભાષાના જાણવા. આ બાબત ગુજરાતમાં હાલ કેટલાકને વિચાર બહુ બૂઝભરેલો છે. તેઓ એમ સમજે છે કે સંસ્કૃત શબ્દો જેમ વધારે નાખીએ તેમ ભાષા વધારે શુદ્ધ થ.ય. આવી સમજૂતી તેઓ ખિચારા ૩૬ ગુજરાતી શબ્દોને પણ તાણી ટીપીને મૂળ સંસ્કૃતરૂપે જ લખે છે:-જેમકે પરચૂરણ ને પ્રચૂર્ણ, મહેક્કને મહાક્ક, વગેરે. ફારસી, અરબી શબ્દોની સાથે તો તેઓ હાડવેરજ રાખે છે; તેને દેખે છે ત્યાંથી મારીને કાઢી મૂકે છે પણ આ સધળો ગાંડો મમત છે, અને ખરું જોઈએ તો એવાં લખાણ ગુજરાતીમાં અશુદ્ધ અને પરભાષામય છે. માન્ય વર્ગમાં ન વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દ પણ *પરભાષાનાજ ગણાય, અને જે ફારસી, અરબી શબ્દો બધાની બોલીમાં પેસી ગયા છે તેને ગૂજરાતી શબ્દોજ ગણવા જોઈએ, કેમકે ગૂજરાતી ભાષા કાંઈ મૂળની નથી, પણ સંસ્કૃત, ફારસી વિગેરેના મિશ્રણથીજ ઉત્પન્ન થએલી છે.

ગૂજરાતી ભાષાના પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ મહા કવિઓ જે શબ્દ વાપરી ગયા હોય તે તો સર્વમાન્ય ને શુદ્ધજ છે એમ જાણવું.

ઉપર પ્રમાણે શબ્દદોષને વિસ્તાર કર્યો, પણ વાક્યરચનાનું પણ એમજ જાણવું. વાક્ય ગોઠવવાની રીત પણ

* આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તથા ધર્મવિદ્વાન મૂળ તેમાંથીજ આવેલાં છે, તેથી ગુજરાતીમાં શુદ્ધ કે અપભ્રંશરૂપે સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા અલબત્ત આવેજ છે, પણ ન આવતા હોય એવા અનપ્રયા શબ્દો દુરાગ્રહથી લાવવાની જરૂર નથી, એટલુંજ કહેવાની અમારી અહિંયા મતલબ છે.

ગામડીઆ, પ્રાંતભેદવાળી કે પરભાષાની તરેહની ન જોઈએ. પુરાણીઓ જે વકરણના વાપરે છે તે સંસ્કૃત ઢાળની હોય છે અને તેથી તે હાંસિપાત્ર થાય છે. કેટલાક ખારસી લખનારાઓ ઇંગ્રેજી રીતેજ વાક્ય ગોઠવે છે. જેને ખીજી ભાષા આવડતી નથી તેને આ દેહેશત થોડીજ છે, તોપણ ખીજા અંથો વાંચતી વેળા આ વાત જાણી હોય તો સાચ્યેતી રાખી શકાય.

વ્યાકરણદોષવાળા શબ્દ કે વાક્ય વાપરવાં નહિ એમ કહેવાની તો જરૂર નથી. વ્યાકરણ પ્રમાણે જાતિ, વચન વગેરે જે લાગવું જોઈએ અથવા અન્ય અનુક્રમ વગેરે રાખવો જોઈએ તેમ ન કર્યું હોય, ત્યારે વ્યાકરણદોષ થાય અને ભાષા ધણી અશુદ્ધ ગણાય, જેડણીની ભૂલો આ પેટામાંજ ગણવી. વ્યાકરણદોષ તો ખામુખા દૂર કરવો જોઈએ; કેમકે એમ કરવામાં ફક્ત સાચારણ સંભાળની જરૂર છે. જે કોઈ વખત માન્યવર્ગની બોલીમાં ને વ્યાકરણમાં વિરોધ આવી પડે, તો એમ જાણવું કે વ્યાકરણ ખોટું છે. વ્યાકરણનું પણ પરમ પ્રમાણ તો માન્યવર્ગનું બોલવું એજ છે, અને તેથીજ શુદ્ધિની વ્યાખ્યા અમે તેની ઉપરજ રાખી છે.

શુદ્ધ ભાષા શીખવાનો ખરો ઉપાય એજ છે કે તે ભાષાના માન્ય અંથોનો અભ્યાસ કરવો અને માન્ય બોલનારને સાંભળવા.

૭ જે પ્રસંગે જેવી રીતે બોલવાનું હોય, તે પ્રસંગે તેવી રીતે બોલવું તેને રહી કહે છે.

રહીનું પરમ પ્રમાણ પણ માન્યવર્ગનું બોલવું એજ છે. તેથી ગામડીઆ રહી, પ્રાંતભેદની રહી કે પરભાષાની રહી પ્રમાણે આપણે લખીએ બોલીએ, તો તે દોષ ગણાય.

યાદ રાખવું કે શબ્દ શુદ્ધ હોય તોપણ તે રૂઢ ન હોય. અરજી ને વિરૂપિ એ બંને શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગુજરાતીમાં વપરાઈ શકે છે. તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સરકારમાં અરજી કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સરકારને વિરૂપિ કરી એમ બોલીએ, તો રૂઢીનો મોટો દોષ ગણાય. દહેરૂં, મંદિર, અને દેવળ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ પણ ધાર્યું કરીને સરખીજ છે, તોપણ રૂઢી પ્રમાણે એ બોલ જ પ્રસંગે બોલાય છે તેજ પ્રસંગે બોલવા જોઈએ. મહાદેવનું મંદિર ગોસાંધળીનું દેવળ અને ખ્રિસ્તિનું દહેરૂં એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. વાક્ય-રચનાનું પણ એમજ સમજવું.

૭. જે અર્થ મનમાં ધાર્યો હોય તેજ અર્થ ભાષામાંથી નીકળે તેને યથાર્થતા કહીય.

તમને કહાપિ એમ લાગશે કે આ કામ કાંઈ અઘરું નથી, અને કહેશે કે સપ્તળા માણસો ધારેલો અર્થજ બોલે, પણ એમ નથી. મનનો અર્થ બરાબર ભાષામાં એવી રીતે ઉતારવો, કે ધાર્યા કરતાં કાંઈ અર્થ વધી કે ઘટી જાય નહિ અથવા ભાવમાં કાંઈ ફેર પડે નહિ. આ કામ બહુજ વિકટ છે. તે એટલું અઘરું છે કે ધડાએલા ગ્રંથકારોમાંથી પણ થોડાજ તે બરાબર કરી શકે છે. ભાષાનો એ સર્વોપરી ગુણ છે, અને મેળવવાને માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ધણી કેળવણી અને ધણો અનુભવ જોઈએ છીએ. શિખાઉને તો યથાર્થતા શું એજ પ્રથમ સમજાતું નથી.

આ ગુણ મેળવવાને માટે શબ્દેશબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ, અને દરેક વખત વિચાર કરવો કે શબ્દમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાથી અર્થ કે ભાવમાં કેટલો ફેર પડી જાય છે.

આ ગુણ ભાષામાં ન હોય, તો વખતે પ્રશંસા ધારી હોય ત્યાં નિંદા અને નિંદા ધારી હોય ત્યાં પ્રશંસા અભણ-પણામાં થઈ જાય છે, અને સમજી વાંચનારને હસવું આવે છે. આ ગુણ પરિપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.

૮. શબ્દ કે વાક્યના અક્ષર પદો દ્વારા કે તેથી સાંભળનારનાં મન રાજી થાય, અને અર્થના રસમાં તે શબ્દોના ધ્વનિથીજ વધારો થાય તેને સુવર્ણતા કે સંધ્વનિ કહીય.

આ ગુણને અર્થની સાથે સંબંધ નથી. તે ઉચ્ચારની ઉપરજ આધાર રાખે છે. એનો હેતુ ફક્ત કાનને સાર લગાડવાનો જ છે, તો પણ એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે અવસ્થિતો છે. અર્થ સારો હોય પણ શબ્દો જો કાનને કરડે એવા હોય, તો તે સાંભળી કોઈ પણ રાજી થાય નહિ. તેમજ કોઈ વખત શબ્દ એવા સરસ ઉચ્ચારણના હોય ને ઉપવાક્યો વખત પ્રમાણમાં લહેકાતાં આદ્યાં જાય કે અર્થ ધ્રુજ જોવો હોય, તો પણ તે વાક્ય સાંભળીને માણસનાં મન રાજી રાજી થઈ જાય.

આ ગુણ ઉત્તમ કવિઓમાં સમ્પૂર્ણ રીતે જોવામાં આવે છે. ગદ્યના ગ્રંથમાં એ ગુણ અમુક દરજ્જેજ આવી શકે અને હદની બહાર હોય, તો તે ધીક્કારવા જોગજ ગણાય છે.

નિબંધ લખનારે આરંભમાં તો કદિ પણ શબ્દની ટાપ-ટીપ કરવા તરફ ધ્યાન રાખવું નહિ. એણે તો શુદ્ધિ, રૂઢી ને યથાર્થતાના ગુણ મેળવવાની જ ખાત રાખવી. સુવર્ણતા તો એની મેળે જોટલી આવે તેટલાથીજ સંતોષ માનવો.

પ્રકરણ ૪ થું.

કેટલાક નિબંધોની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

૧. સ્ત્રી કેળવણી.

૧. કેળવણીની વ્યાખ્યા. સંસારમાં પોતપોતાનાં કર્તવ્ય સારી રીતે કરવાને કેળવણીની સત્ત્વગાને જરૂર છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને કાંઈ ઓછાં કર્તવ્ય નથી. જે લોક સ્ત્રી કેળવણીને નકામી ગણે છે તે કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી.

૨. નહિ કેળવાયલી સ્ત્રીનું વર્ણન તથા તેના ગેરફાયદા.

અ. સ્ત્રીએ ઘરમાં પ્રધાનવટાનું કામ ચત્રાવવું જોઈએ, તેમ તે કરી શકતી નથી. પણ એક ગુલામડીના જેવુંજ વૈતરૂં કરી બાળે છે. એથી પુરુષને ઘરની ને બહારની ખર્ચે ફિક્કર રાખવી પડે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમના કામની ખરી વહેંચણી તો એ છે કે પુરુષે બહારથી કમાઈ લાવવું અને સ્ત્રીએ ઘર ચલાવવું.

બ. બાળકોની સંભાળ તથા કેળવણી એ સ્ત્રીનું ખાસ કામ છે, પણ તેનાથી તે બિલકુલ થઈ શકતું નથી. બાળ-કેળવણીમાંથીજ તે સારી અપાય; બાળેલી માને લીધે સારાં નીવડેલાં છોકરાંઓનાં ઉદાહરણ.

ક. ધણી ધણીઆણીની કેળવણીમાં ફેર હોવાથી તેઓને બનતું નથી કન્યા બાળેલી શી રીતે ગાડું ચાલે ?

ઢ. વહેમી તથા અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરુષને સારા કામમાં નિરંતર આડે આવે છે અને છોકરાંઓને બગાડે છે.

૩. સુધરેલા દેશમાં સ્ત્રી કેળવણી અવશ્યની ગણાય છે.

અ. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી બાળેલી નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ

દેશ સુધરેલો શી રીતે કહી શકાય ? વસ્તીનો અર્થો બામ તો નિઃસંશય જંગલી રહેજ.

જ. સ્ત્રીઓ બણેલી ન હોય ત્યાં પુરુષની કેળવણી પણ અપૂર્ણ રહે. છોકરાઓ તેમજ પુરુષોનો પણ કેટલોક કાળ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જાય છે, અને તેથી તેનો પાસ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

ક. અસદ્ધ જ્યારે આપણો દેશ સુધરેલો હતો. ત્યારે સ્ત્રી કેળવણી સારી રીતે આપાતી હતી તેના દાખલા.

૪. પૂર્વપક્ષ તથા તેનું સમાધાન.

જ. કમાવા જવું નથી એમ જે બોલે છે તે કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કમાવામાં જેટલી કેળવણીની જરૂર છે, તેટલીજ સ્ત્રીને ઘર ગોઠવણમાં છે; ધરમાં ઘટોત્તર અરથ કરવો, હિસાબ રાખવો, છોકરાને કેળવવાં, વગેરે કામો અબણુ સ્ત્રીથી શી રીતે થઈ શકે ?

જ. અનીતિ વધે એમ જે કહે છે તે પણ કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કેળવણી એટલે ફક્ત બણવુંજ એજ નથી. બણવાની સાથે તન, મન ને નીતિ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી જોઈએ. સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વેને નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી જરૂરની છે. એવી કેળવણી ન આપી હોય તો વખતે માફા ફળ થાય, પણ એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂર છે. અબણુ સ્ત્રીઓમાં તો ઉક્તિ દુરાચરણ વધારે હોય છે.

ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨. દેશાટણ.

૧. દેશાટણની મઝા. “ જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ ” એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે.

૨. ઉપયોગી જ્ઞાન તથા હાંશીઆરી વધે છે.

જ. ધણી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

- જ. માણસોના જુદા જુદા આચારવિચાર જણાય છે; સાઈ નહાઈ શું તે ઝાળખતાં આવડે છે, અને ઢુંકી અભિમાન ખુદ્દિ દૂર થાય છે.
- ક. ઘાટ ઘાટનાં પાણી પીવાથી માણસ હોશિયાર ને પાકો થાય છે, કેમકે તરેહ તરેહના માણસો એના જોવામાં આવી જાય છે.
- ઙ. ભાતભાતની વિદ્યાડળાઓ એના જોવામાં આવે છે.

૩. વિદ્યાશાળામાં મળેલી કેળવણી દેશાટણુ વિના અપૂર્ણ ગણાય છે. બણ્યાની સાથે ગણ્યા પણ થવું જોઈએ.

- અ. દેશાટણુનો યુરોપનો ધારો.
- બ. એ બાબત અસલ ભરતખંડનો ધારો.
૪. દેશાટણુ સઘળાને ઉપયોગી છે. વિદ્વાન, વેપારી કે કારીગર જે થવું હોય તેમાં દેશાટણુથી ફાયદો થાય.
૫. (ઢુંકામાંજ) હાલ તો આપણને ઇંગ્લાંડની મુસાફરી કરવાની વિશેષ કરીને જરૂર છે. એ સંબંધી જે વહેમ છે તેથી દેશને મહા નુકશાન થાય છે.
૬. ઉપસંહાર તથા યોધ.

૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી.

૧. સામાન્ય દેશાટણુના ફાયદા (ઢુંકામાં).
૨. ઇંગ્લાંડની મુસાફરીને વિષે ફાયદા.
- અ. યુરોપ એ વિદ્યા, કળા તથા વ્યાપારનું મથક છે—હાલની કાશીયાત્રા એજ જાણવી.
- બ. ઇંગ્લાંડની રાજવ્યવસ્થા એ હાત્ર ઉત્તમ રાજનીતિ નિશાળ છે. સ્વાધિનતાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ ત્યાંજ માલમ પડે છે.
- ક. એ આપણા રાજકર્તાનો દેશ છે. ત્યાંની રીતભાતથી વાકેફ થયા વિના અથવા ત્યાં જઈને મહેનત કર્યા વિના

આપણે ધટની દાદને પહોંચી શકીએ નહિ. દાકતરી, સિવિલ સર્વિસ, ઇન્જનેરી વગેરે કેટલાક કામની મોટી પરીક્ષાઓ વિલાયતમાં જ થાય છે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

અ. ત્યાં જાય તેને વટલવું પડે એમ નથી. ત્યાં સૌને પોતા-પોતાનો ધર્મ પાળવાની સમ્પૂર્ણ છુટ છે. ત્યાંની હવાને લીધે મધમાંસ ખાવાં પડે એ પણ ખોટું છે; પરહેઝગાર અને માંસાહાર નિષેધક મંડળીઓ ત્યાં છે. તે સુખેથી રહી શકે છે.

બ. અટક નહીં ઓળંગવાનો પ્રતિબંધ. તેનું ખંડન. પ્રાચીન કાળમાં એવું બંધન નહોતું. વચલા વખતમાં આસપાસ જુલમી મુસલમાન રાજ્યો થવાથી એવો ધારો નીકળ્યો. હાલ તેની જરૂર રહી નથી.

ક. હાલ એ વહેમ કેટલેક દરજ્જે દૂર થયો છે, અને કેટલાક માણસો વિલાયતજવા લાગ્યા છે. એ પ્રવાહ બંધ પડવાનો નથી.

૪. ઉપસંહાર તથા ઓધ.

અ. યાદ રાખવું કે એ વિના આપણા દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. હુન્નરકળા અને રાજપ્રકરણી હકો વિલાયત ગયા વિના કદી પણ આપણા લોકને પ્રાપ્ત થવાના નથી.

બ. માટે ઈંગ્લાંડ જનારી સંખ્યા વધવી જોઈએ, અને સઘળા દેશાભિમાની પુરુષોનો ધર્મ છે કે તેમ કરવાને તન, મન, ધનથી ઉત્તેજન તથા સહાયતા આપવી.

૪. પુનર્વિવાહ

વ્યાખ્યા. ધણીના મૂઆ પછી સ્ત્રીએ ફરીથી પરણવું તેને પુનર્વિવાહ અથવા વિધવા વિવાહ કહે છે; નાતકે એટલે તો ધણી જીવતો છતાં બીજાને જવું તે. પુનર્વિવાહનો

ધારો જોડેલો સારો છે તેટલોજ નાતરાનો નહારો છે.

૨. સ્વાભાવિક રીતે એ બાબત સ્ત્રી ને પુરુષના હક સરખાજ હોવા જોઈએ.
૩. હાલ એ બાબત હિંદુની જુદી જુદી નાનોમાં કેવો ચાલ છે તેનું કાંઈક વર્ણન.
૪. પુનર્લગ્ન કરવા દેવાથી થતાં નુકશાનો.
- અ. વિધવાનાં અસહ્ય દુઃખો—તન, મન ને ધનનાં.
- બ. વ્યભિચાર, બાળહત્યા વગેરે થતા અધર્મો.
- ક. એથી કન્યાની ખોટ પડે છે, અને વસ્તી ઘટે છે.
- પ. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.
- જ. શાસ્ત્રમાં મના નથી. પારાશરસ્મૃતિ. પ્રાચીન કાળમાં થએલાં પુનર્લગ્નો.
- ઘ. લોકો ધર્મ સમજી પુનર્વિવાહ નથી કરતા, પણ તેથી તો ઉલટો ઘણોજ અધર્મ થાય છે. માટે મના હોય તો પણ દેશકાળ જોઈને એ ધારો તો ફેરવવોજ જોઈએ.
- ક. ધણીને મારી નાખે એ કલ્પનાજ ગાંડી છે. દુનિયામાં બધે પુનર્લગ્ન થાય છે પણ કોઈ ઠેકાણે એમ થતું નથી. એ માણસના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન છે, માણસ સમ્પૂર્ણ પાપી પણ નથી ને સમ્પૂર્ણ પવિત્ર પણ નથી. એવું ઘોર કર્મ કરનાર સ્ત્રીઓ કદી પણ ધણી નીકળેજ નહિ.
- ઙ. જોય નીચનો ભેદ શો ? એ બોલવું કેવળ મૂર્ખાઈ ને મિથ્યા-ભિમાનનુંજ છે. શું મહા અધર્મી ચંડાળ કામ કરવામાં જોયપણું રહેલું છે ? એ વિધવાઓના કર્મથી તો ખરું જોતાં બ્રાહ્મણ, વાણીયા ઉચ્ચને બદલે સૌથી નીચ ઠરે છે,
૬. સાર તથા બોધ.

૫. બાળલગ્ન.

૧. બાળલગ્નનો ધારો છેક ગાંડો, અસ્વાભાવિક ને મહા પાપી છે.

જ. જીવાનીમાં આખ્યા પછી સ્ત્રી પુરૂષે પોતાની મેળે પરણું એજ સ્વાભાવિક છે. અસલ આપણા દેશમાં અને હાલ યુરોપમાં એમ થાય છે.

ઘ. હાલ માઆપ કેવી ગાંડી ને નિર્દય રીતે છોકરાંઓને માટે પસંદગી કરે છે તેનું વર્ણન.

ઘ. માઆપ ગમે એટલી કાળજી રાખે, તો પણ નાનાં બાળક કેવાં નીવડશે તેની કાંઈ ખબર પડે નહિ; અને તેથી બાળ-પણમાં લમજ કરવાં એ બહુ ખોટું.

૨. બાળલમના ગેરફાયદા :—

જ. કળેડાં થાય છે, વિદ્યાભ્યાસ અટકે છે, અને સરીરે, બુદ્ધિએ તથા પૈસેટકે ખરાબ છે.

ઘ. બાળપણમાં છોકરા વધારે મરે છે અને તેથી બાળલમ કરવાથી ઘણી છોડીઓ બાળરાંડ થાય છે. માટે જે લોક પુનર્વિવાહ કરતા નથી તેણે તો ખસુસ બાળલમ નજ કરવાં જોઈએ.

૩. અસલ આપણા દેશમાં ક્યારે પરણુતા ? તેથી દેશ કેવો સુખી હતો ?

૪. આખા ભવનું સુખ લમ ઉપર આધાર રાખે છે. એ બાબતમાં માઆપે બેપરવાહી રાખવી એ કેવી નિર્દયતા, કેવું ખોટું પાપ અને કેવી મૂર્ખાઈ !

૫. ઉપસંહાર, એ બાબતનો સુધારો બધાથી બની શકે એવો છે, એમાં શાસ્ત્ર કે ન્યાતની હરકત નથી. બોધ.

૬. ઉદ્યોગ.

૧. ઉદ્યોગ એ કુદરતનો પહેલોજ કાયદો જણાય છે.

જ. જગતમાં જે જોઈએ છીએ તે ઉદ્યોગથીજ બનેલું છે દાખલા; ઉદ્યોગ બંધ રહે તો પ્રાણીમાત્ર મરણ પામે. દાખલા.

- જી. ઉદ્યોગથીજ શરીર સાફ રહે છે.
 ક. કામ વિના મનને ગમતું નથી.
 ઢ. માટે માણસે ઉદ્યોગ કરવો એજ ઇશ્વરની ઇચ્છા જણાય છે એમ ન કરે તે મહા પાપી જાણવો.
 ૨. ખીજ ઉપર આધાર રાખવો એ બહુ ખોટું, મૂર્ખાઈનું અને શરમભરેલું કામ છે.
 ૩. ઉદ્યોગ વિના દૈવ લૂલું છે. ઉદ્યોગી પુરૂષોના દાખલા અને તે ઉપરથી ક્ષેવાનો બોધ.

૭. માયાપની આજ્ઞા માનવી.

૧. છોકરાંઓનો એજ મુખ્ય ધર્મ છે.
 ૨. બાળક પોતાનું હિત અહિત સમજતું નથી, અને તેથી એનું સુખ માયાપના કલ્પા પ્રમાણે ચાલવામાંજ રહેલું છે.
 ૩. સઘળા ધર્મની એ સામાન્ય આજ્ઞા છે.
 ઝ. માયાપના જેવું ખરી દાઝ જાણનાર અને શિખામણ આપનાર જગત્માં કોઈ ખીજું નથી.
 જી. તેની આજ્ઞા ન માનવી એ કેવી મૂર્ખાઈ, કૃતદ્રતા અને નિર્દયપણું.
 ક. માયાપની આજ્ઞા ભંગ કરનાર બાળક આગળ જતાં બહુ દુઃખી થાય છે અને જન્મ સુધી પસ્તાય છે.
 ૪. મોટી ઉમરના માણસોએ પણ માયાપનું સદા માન રાખવું તથા યોગ્ય આજ્ઞાઓ પાળવી જોઈએ. જનધર્મમાં ભંગ પડાવે એવી આજ્ઞા હોય તો ન માનવી, પણ તેમનું માન તો સદાજ રાખવું અને તેમની સાથે હેતુ પ્રીતથી વર્તવું. માયાપનો ઉપકાર કદી પણ વાળી શકાય એવો નથી, અને તેમની આજ્ઞાઓ હમેશાં હિતયુક્તિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

૮. સત્ય.

૧. સત્ય એ સધળા સદ્ગુણનો સાથી છે. અને સત્યના જેવું પરમેશ્વરને બીજું કંઈ વહાલું નથી.
 - અ. તેથી માણસ માત્રનું પરમેશ્વરે સાચા તર્કજ્ઞ સ્વાભાવિક વલણ કર્યું છે. બાળકો અને પ્રપંચરહિત માણસો સાચુંજ બોલે છે. જૂઠામાં જૂઠો માણસ પણ એક દિવસમાં જૂઠા કરતાં સાચું વધારે બોલે છે, અર્થાત્, સત્ય એજ સ્વાભાવિક છે. બહીક અથવા લાલચથી વખતે માણસો જૂઠું બોલવાને ઉત્કેરાય છે. પણ પાછળથી જ્યારે તેનાં પરિણામે માઠાં ફળ દેમે છે, ત્યારે જાણે છે કે સત્ય એજ કુદરતને તથા પરમેશ્વરને વહાલું છે.
 - બ. સાચું બોલવાથી સધળી જાનના દર થાય છે, કેમકે તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક, અને તેથી સહેલું છે. જૂઠું બોલનારને હંમેશાં ક્રિકરમાં ને ક્રિકરમાં રહેવું પડે છે અને તે છતાં આખરે પકડાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.
 - ક. સાચું બોલવાથી આત્માને ધણો સંતોષ વળે છે. તેને કદાપિ નુકશાન થાય છે, તોપણ હું ઇશ્વરનો ચોર થયો નથી એ વિચારથી તેનું મન પ્રકુલિત રહે છે. જૂઠા માણસને વખતે ફતેહ મળે છે, તોપણ તેના આત્મામાં હંમેશ બળબળાટ થયા કરે છે.
૨. દુનિયામાં પણ સત્યથીજ ફાયદો થાય છે.
 - અ. આ સધળો સંસાર સત્ય ઉપરજ રહેલો છે, એના દાખલા.
 - બ. જૂઠું બોલનારનો વિશ્વાસ હી જાય છે, અને તેથી તેનાં સધળાં સંસારી કામો અટકી પડે છે. પછીથી પસ્તાઈને સાચું બોલવા માંડે છે, તો પણ તેનો કેઈ ભરોસો કરવું નથી અને તેથી તે મહા દુઃખી થાય છે, માટે મશ્કરીમાં પણ જૂઠું બોલવું નહિ.

૩. જૂઠું બેલવાથી માણસનું નીચપણું પ્રગટ થાય છે.
- અ. જૂઠું એ ગુનામનો દુર્યુષ કહેવાય છે.
- બ. મોટા ખાનદાન કે શૂરા માણસો કદી જૂઠું બોલતા નથી. સત્યવાદી પુરૂષોના દાખત્રા.
૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.
- અ. પોતે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો માની દેવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે એમ કરવાથી એકના બે ગુનાહ થતા નથી, ઘણી વખત મારી મળે છે, અને કદાપિ શિક્ષા થાય છે, તોપણ આપર વધે છે અને પરમેશ્વર રાજી થાય છે.
- બ. કોઈનો જીવ બચતો હોય, તોપણ જૂઠું તો નજ બોલવું. કેમકે કાયદા પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને સાર કર્યા છે, ધર્મ અથવા પરમાર્થ છે.
- ક. નિરપરાધી માણસને બચાવવા સાર જૂઠું બોલવું પડે એવા પ્રસંગો તો કવચિતજ આવે. એ નામદ્રોષનો રસ્તો છે. ખરા ધર્માત્મા પુરૂષો એમ કરતા નથી.
૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.
- અ. આ લોકમાં અને પરલોકમાં સત્યથીજ ફાયદો થાય છે.
- બ. સત્યથી મહા સંતોષ વળે છે, અને પરમેશ્વર રાજી રહે છે.
- ક. માટે કદી જૂઠું બોલવાનું નીચ કર્મ કરવું નહિ. મસ્કરીમાં જૂઠું બોલી આપણી જીમને અપવિત્ર કરવી નહિ.

૯. સહ્યતા

૧. વ્યાખ્યા-આપણા સંબંધમાં જે જે લોક આવે તેને યોગ્ય માન આપી તેનાં મન પ્રસન્ન કરવા ને કળા તેને સહ્યતા કહે છે.

નીચની સાથે જીવભી, બરોબરીઆ સાથે અભિમાની કે પતરજીબોર અને ઉપરી સાથે તુચ્છ ખુશામતીયા હોય છે.

૬. સંબંધતાના કાયદા.
- અ. પોતાનો વખત સલાહસંપ તથા આનંદમાં જાય છે.
- બ. ધણા માણસોની સાથે મહોળત થાય છે, અને તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મદદ મળતાં વાર લાગતી નથી.
- ક. દુનિયામાં તે માણસની લાયકી તથા મોટાઈ જણાય છે.
- ઢ. કોઈનું માન ખંડન ન કરતાં તેને રાજી કરવો એ ખરેખરે અને બધાથી બની શકે એવો પરોપકાર છે.
૭. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૧૦. પરહેજગારી.

૧. વ્યાખ્યા—પરહેજગારીનો મૂળ અર્થ તો એવો છે કે ખાવા પીવા વગેરેમાં એવું તપાસિને ચાલવું કે પોતાની તન્દુરસ્તી બગડે નહિ; પણ સાધારણ રીતે કોઈ જાતની કેફ ન કરવી, તેને પરહેજગારી કહે છે.
૨. જીદી જીદી કેફની હકીકત.
૩. કેફથી થતા ગેરફાયદા.
- અ. શરીર ખરાબ થાય છે અને વખતે મરણ પણ નીપજે છે.
- બ. શુદ્ધિ તથા નીતિ બગડી જાય છે.
- ક. કામધંધો થતો નથી. પૈસેટકે ખરાબ થાય છે અને દુનિયામાં તુચ્છકારાય છે.
- ઢ. એ એક જાતનો આત્મધાત છે અને તેથી મહા પાપ છે.
૪. દારૂનું વ્યસન સૌથી નકારાણું છે. હાલ લોકોમાં તે વધવા માંડ્યું છે. તેનાં કારણ; તેથી થતી ખરાબી અને તે દૂર કરવાના ઉપાય.
૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૧૧. અકબર તથા ઔરંગઝેબનો મુકાબલો.

૧. એ બંને કોણ હતા, ક્યારે થઈ ગયા અને શા માટે પ્રખ્યાત છે ?
૨. બંનેના સરખા ગુણ.
- અ. શૌર્ય, પરાક્રમ વગેરે; દાખલાસહિત.
- બ. બુદ્ધિ તથા રાજકારમાર કરવાની શક્તિ.
- ક. ધનસાધ.
૩. બંનેના ઉલટા ગુણ.
- અ. અકબર ઉદાર તથા દયાળુ હતો, અને ઔરંગઝેબ સ્વાર્થી, કપટી તથા નિર્દય હતો. દાખલા.
- બ. અકબર સમદષ્ટિવાળો હતો અને ઔરંગઝેબ હિંદુ પ્રજા ઉપર બહુજ જુલમ કરતો.
૪. એ ગુણોનાં પરિણામ:—
- અ. અકબરે નહિ જેવા મુલકને વધારીને મોટું રાજ સ્થાપન કર્યું, રૈયતનો અપાર પ્રેમ મેળવ્યો અને દુનિયામાં એક મોટો ને ડાહ્યો પાદશાહ કહેવાઈ ગયો.
- બ. ઔરંગઝેબના પરાક્રમ તથા બુદ્ધિબળને લીધે કેટલુંક રાજ વધ્યું અને તે ટકી રહ્યું, તોપણ એનાજ અમલમાં મરેકાનો ઉદય થયો, હિંદુ પ્રજાના મનમાં હાડવેર વસ્યું, અને એ મૂલો કે તુર્તજ મોગલ પાદશાહીના કડકેકડકા ચંપ તેનો જલદીથી લય થયો.
- ક. અકબર સલાહસંપન્ન ને આનંદમાં મરણ પામ્યો, અને ઔરંગઝેબની આખી જીંદગી ઝિંકરમાં ને ઝિંકરમાં ગઈ; સઘળાથી ચોંડયા ને ચોંડયા રહેવું પડતું હતું, વૃદ્ધાવસ્થામાં મહા પશ્ચાતાપ અને દુઃખ થયું, અને મરતી વેળા એણે પોતાની આંખે જોયું કે મારી ખોટી રાજનીતિથી મુઠ-લાઈનો જલદી અંત આવવાનો.

૫. ઉપસંહાર તથા સાર.

અ. અકબરે બીજાને પ્રેમથી વશ કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો તેજ ખરો ઠરે છે. ઔરંગઝેબની ખંધાર્ષિ તથા નિર્દયતાથી ઉલટું ફળ થયું.

બ. સત્ય એજ સુખનો માર્ગ છે. એથીજ આ લોકમાં ને પરલોકમાં કલ્યાણ થાય છે, આડે રસ્તે ચાલી સુખની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે.

૧૨. વાંચવાનો શોખ.

૧. વ્યાખ્યા—પુરસદના વખતમાં મઝાને સાર જેને કાંઈ પણ વાંચવાની ટેવ હોય તેને વાંચવાનો શોખ છે એમ કહેવાય છે.

૨. એ શોખ કેળવાએલા અને ઉચ્ચ મનના માણસોમાંજ હોય છે.

અ. મૂર્ખ અને નીચ માણસો કેવી રીતે ગમ્મત કરે છે, તેનું વર્ણન.

બ. વાંચવાથી જે આનંદ મળે છે તેની બરાબરી કોઈથી પણ થઈ શકતી નથી. એ આનંદ ધણો, જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે એવો, મનને નિર્મળ અને પ્રદુષિત કરનાર તથા બધી રીતે ફાયદાકારક છે.

૩. વાંચવાથી થતા ફાયદા.

અ. જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે.

બ. યુદ્ધિ કેળવાય છે.

ક. દુનિયામાં મોટા મોટા પુરૂષો જે થઈ ગયા છે તેમના સમાગમનો જ્યારે જોઈએ ત્યારે લાભ મળે છે.

દ. એ રીતે વાંચવાની ટેવ રાખવાથી વિદ્વાન થવાય છે. શાળાના અભ્યાસ વડેજ કોઈ પણ વિદ્વાન થયો નથી.

૪. સાર : વાંચવાનો શોખ રાખવો અને જીંદગી પર્યંત ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ કરવાની ટેવ રાખવી.

૧૩. હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.

૧. તેની સંસારસ્થિતિ મહા દુઃખદાયક છે.
- અ. જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાંસુધી તુચ્છ ગણાય.
- બ. તેની ઉપર થતા જીલમ; સાસુ નણંદનાં દુઃખ.
- ક. એની છેક ગુલામી હાલત. જનાનો.
૨. સ્ત્રીઓનું અમણ્યપણું તથા તેનાં માઠાં પરિણામ.
- અ. વ્યવહારી કામમાં પુરૂષને કાંઈ મદદ કરી શકતી નથી.
- બ. બાળકને ફેળવવામાં બરાબર કામ લાગતી નથી, અને તેથી થતાં નુકસાનો.
- ક. ખરા ધર્મનું અજ્ઞાન, વહેમ તથા દુવડતા, તેથી નીપજતા અનાચાર તથા ખરાબીઓ.
૩. તેથી તે સધળા સુધારાની સામે આવે છે.
૪. સ્ત્રી જાત સ્વાભાવિક રીતે તો પ્રેમાળ, પવિત્ર, અને ચપળ બુદ્ધિની છે. સંસારમાં સુખ તથા સદગુણની વૃદ્ધિ કરનારજ ધર્મરે તેને સર્જી છે. અજ્ઞાન તથા ગુલામ-ગીરીથીજ વણસે છે.
૫. એને સુધારવાના ઉપાય. યોગ્ય ફેળવણી તથા યોગ્ય છૂટ.

૧૪. પોશાક.

૧. પોશાક પહેરવાની મતલબ:—૧. શરીરનું રક્ષણ. ૨. મર્યાદા જાળવવી. ૩. શોભીતા દેખાવું. ૪. દેશરૂઢીને અનુસરવું.
૨. જુદી જુદી જાતના પોશાકનું વર્ણન અને તેના ગુણદોષ.
- અ. આપણા દેશમાં વપરાતા જુદી જુદી જાતના પોશાક.
૩. પોશાકનો ઇતિહાસ, એટલે, અસલથી આજ સુધીમાં જે ફેરફાર થતો આવ્યો હોય તેનું વર્ણન.

૪. સામાન્ય વિચાર.

અ. પોશાક પહેરવાની મૂળ મતલબ કદી વિસરવી નહિ.

બ. છેક વિગતોથી ન કરવી, પણ શરીરને અનુસરતો પોશાક પહેરવો.

ક. સુધડતા તથા પ્રતિષ્ઠિતપણું પોશાકમાં રાખવું, પણ છેલ્લો કરવી નહિ.

દ. સદગુણ સમાન શોભા આપનાર કોઈ પણ વસ્ત્રાભૂષણ નથી અને તેથી પોશાક ઉપર ક્યારે પણ વિશેષ લક્ષ આપવું નહિ, તેમ કાર્યથી હાથ મન જણાય છે.

૧૫. ઇંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષા બોલવાના ફાયદા.

૧. ઇંગ્રેજી બોલવાના ફાયદા.

અ. એ આપણા રાજકર્તાની ભાષા છે. મોટી કોરટો તથા કચેરીમાં ઇંગ્રેજી ભાષા ચાલે છે. સરકાર કાયદા મૂળે ઇંગ્રેજીમાં કરે છે. સરકારને અરજીઓ પણ ઇંગ્રેજીમાં જ કરવી જોઈએ. મોટા અમલદારોને મળવું હોય તો પણ ઇંગ્રેજીનો ખપ પડે; મોટા વેપારીઓ પણ ઇંગ્રેજી જ હોય છે. માટે સારી નોકરી લેવી હોય, વેપાર કરવો હોય, કે સરકારમાં દાદને પહોંચવું હોય, તો ઇંગ્રેજી ભાષાની જરૂર પડે.

બ. એ ધણી ખેડાએલી ભાષા છે, વિદ્યાર્થીઓનાં પુસ્તકો એમાં ધણાં છે. આજ પર્યંત મનુષ્યજાતે જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે મેળવવાને ફ્રેન્ચ, જર્મન, કે ઇંગ્રેજી એ ત્રણમાંની એક ભાષા અવશ્ય બોલવી જોઈએ.

૨. સંસ્કૃત બોલવાના ફાયદા.

અ. પ્રાકૃત ભાષાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એ વિના મળી શકતું નથી.

બ. હિંદુઓના ધર્મ તથા વિદ્યાના સધળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ લખેલા હોય છે.

ક. હિંદુઓની પ્રાચીન સ્થિતિ માલમ પડે.

ઢ. ભાષાશાસ્ત્ર શિખનારને તો અવસ્યની છે.

૩. મુકાબતો.

અ. જે બેમાંથી એકજ બણાઈ શકે એમ હોય તો ઇંગ્રેજ બણુવી, કેમકે એથી સંસારી ફાયદો વધારે થાય એટલુંજ નહિ પણ આપણા દેશમાં જે વિદ્યાકળાની ખ્યાતી છે તે સંસ્કૃત બણ્યાથી પૂરી પડે નહિ.

બ. જે એ બેમાંથી એકે પૂરી બણાઈ શક્તી ન હોય તો તો સંસ્કૃત બણુવી, કેમકે પુસ્તકો સમજવા જેટલું ઇંગ્રેજ નહિ આવડે ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કરી શકાશે નહિ, અને સંસ્કૃત તો થોડું પણ આવડતું હશે તો તેથી દેશી ભાષાનું જ્ઞાન સાઈ થશે.

ક. સાઈ તો એજ છે કે ગુજરાતીની સાથે એ બંને ભાષા બણુવી, એમ કર્યા વિના કોઈને વિદ્વાન કહી શકાય નહિ.

૧૬. ઇંગ્રેજ રાજના ફાયદા.

૧. દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી તે.

અ. ઇંગ્રેજોનું રાજ થયું તે વેળા દેશમાં કેવી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનું ટુંકમાં વર્ણન.

બ. હાલ કેવી શાંતિ આખા ભરતખંડમાં ચાલે છે તેનું કાંઈક ટુંકમાં વર્ણન.

ક. આવી શાંતિ આ દેશમાં પહેલાં કોઈ વેળા પણ નહોતી.

૨. દેશનો બદોબસ્ત:—

અ. ગુનેગારોને અચૂક શિક્ષા થાય છે ને સઘળાને નિષ્પક્ષ-પાતપણે ધનસાફ મળે છે. તેથી ગુનાઓ બહુજ ઓછા થઈ ગયા છે.

બ. આજથી સો વર્ષ ઉપર માણસોનાં જનમાલ કેવી દહેશ-

તમાં રહેતાં હતાં અને હાલ માણસો કેવાં નિરાંત મર-
જીમાં આવે ત્યાં ફરી હરી શકે છે તેનું કાંઈક વિગત-
વાર વર્ણન.

- અ. કોઈ પણ ખાતામાં હાલ અંધેર ચાલી શકતું નથી. કેમકે
દેખરેખની ગોઠવણુ જળ્પરી છે.
૩. શાંતિ અને સારા અંદોષસ્તથી ઉઘમ તથા વેપારનો વધારો.
૪. આ જમાનાના સૌથી સુધરેલા લોકોનો આપણને સમા-
ગમ થવાથી વિદ્યાકળાની ખાખતમાં ફાયદો. આગગાડી,
તાર, નેહેરો, ટપાલખાતું, વહાણો, આગખોટ, વગેરેનો લાભ
તો સધળાનેજ મળે છે.
૫. ઇંગ્રેજ સરકારની માફક કોઈએ પણ કેળવણીખાતું કાઢ્યું
નહોતું. એના બેહદ ફાયદા, સુધારાનો ઉદ્ય, એથી દેશના
જીર્ણોદ્ધારની કાંઈક આશા.
૬. પૂર્વપક્ષ, તેનું સમાધાન અને છેવટ.
- અ. મોટા ઓદ્ધઓ દેશીને મળતા નથી, દોલત પરદેશ જાય
છે, હિંદુસ્તાનના લાભ ઉપર બરાબર લક્ષ અપાતું નથી,
વગેરે હરકતો કેટલાક બતાવે છે તે કેટલેક દરજ્જે ખરી
છે. પણ તેના કાયદેસર ઉપાયો ખંતથી કર્યા હોય તો
એ દુઃખ ઘણું કરીને ટળી શકે એવાં છે.
- બ. તેમ ન હોય તો પણ અલાભના સામા લાભનો વિચાર
કરવો જોઈએ. ખોટું દેશાભિમાન દેશદ્રોહની બરાબર છે.
એ રાજ ન હોય તો ગામોગામ પાછી મારામારી ને કાપા-
કાપી ચાલે. વેપાર રાજગાર બંધ પડી જાય, અને સુધા-
રાનું તો મૂળજ ઉખડી જાય.
- ક. માટે આ રાજ સલામત રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ, અને
તે આપ્યું છે માટે પરમેશ્વરનો પાડ માનવો, વેપાર કરવાને

આવેલા પોતાની મરજી વિરુદ્ધ રાજ થઈ પડ્યા એ થોડો ચમત્કાર છે? એજ પરમેશ્વરનો અગમ્ય ખેલ દર્શાવે છે. એ રાજ ભરતખંડના જીર્ણોદ્ધાર માટેજ ઈશ્વરે મોકલ્યું છે. માટે તે ધણા કાળ રહ્યો અને ભરતખંડ પાછો હતો તેવો થાઓ.

૧૭. ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ.

૧. વ્યાખ્યા અને ત કરવાની જરૂર છે.

અ. આ સંસારમાં જેટલા જ્ઞાનની જરૂર છે તે બધું નિશાળ કે શાળામાં કદી આપી શકાય નહિ; જ્ઞાન પોતાની મેજે મેળવવાને શક્તિમાન કરવા એજ શાળાની કેળવણીનો હેતુ છે.

બ. શાળાની કેળવણીથી કોઈ પણ પંડિત થયો નથી; તે બધા ખાનગી અભ્યાસથી ખખરદાર થયા હતા.

ક. નિશાળમાં થોડું ભણેલા પણ પાછળથી ખાનગી અભ્યાસ કરવાથી મોટા નામાંકિત થઈ ગયા છે તેના દાખલા.

૨. એ અભ્યાસ કરવાની રીત.

અ. પાંચ મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી નહિ અને નિશાળીઆની પેડે સામટો વખત કદી મળવાનોજ નથી, તેથી વચગાળે વચગાળે જે પુરસદ મળે તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ, એટલા થોડા વખતમાં શું થાય એમ કદી એણે સમજવું નહિ.

બ. સંસારી કામોનું તથા વાંચવા લખવાનું તેણે વખતપત્રક કરવું અને તે પ્રમાણે ચાલવની મહેનત કરવી. જરૂર પડે તો દરરોજને માટે જૂઠું જૂઠું કરવું.

ક. પોતાને જે વિષયો બહુ ગમતા હોય અથવા પોતાના ધંધામાં આગળ ખપ લાગે એવા હોય તેનો અભ્યાસ કરવો. ક્યા અંથો વાંચવા તેને માટે કોઈ ડહા વિદ્વાનની સલાહ લેવી.

દ. જે વાંચવું તે સમજીને વાંચવું, તેની નોંધ કાઢતા રહેવું.

અને પોતાની જાતે તે વિષે વિચાર કરવો.

૬. પોતા કરતાં વધારે બણેલાની સોખત રાખવી, અને આજસુ તથા મોજી માણસોથી દૂર રહેવું.

૭. છેવટ.

અ. હરકતો નડશે, ધાર્યા પ્રમાણે હમેશાં નહિ વંચાય તોપણ કંટાળી જવું નહિ. દરરોજ થોડો થોડો ઉદ્યોગ જરીજ રાખવો.

૧૮. જ્ઞાતિભેદ,

૧. મૂળ જ્ઞાતિઓ કર્મ ઉપરથી બંધાએલી છે, જન્મ ઉપરથી નહિ.

અ. તેના દાખલા તથા પ્રમાણ.

બ. જ્ઞાતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૨. જુદી જુદી કેળવણીના, બુદ્ધિના, સ્થિતિના તથા ધંધાના ભેદો પોતાનાજ વર્ગ સાથે ધણો સંબંધ રાખે એ સ્વાભાવિક છે, તેના દાખલા.

૩. હંચ ભેદ પોતાના આચાર વિચાર સંબાળી રાખવાને માટે નીચ સાથે થોડો વ્યવહાર રાખે એ પણ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હાલ તો આપણામાં જ્ઞાતિભેદ એવી રીતનો ચાલે છે કે હંચ નીચ એક બીજના હમેશના સાથીઓ થાય તો કાંઈ પણ હરકત નહિ. કોઈના હાથનું ખાવા પીવાથી વટલાય એ વિચારજ ગાંડો છે. સોખત કરવાથી તો આચાર વિચાર બગડે ખરા. અસલ હિંદુસ્તાનમાં એવો જ્ઞાતિભેદ નહોતો.

૪. હાલ આપણામાં જે જ્ઞાતિભેદ ચાલે છે તે તો અસ્વાભાવિક, ગાંડો અને બહુજ નુકસાનકર્તા છે. એનું ધોરણ કેવળ જન્મ ઉપરજ છે, કર્મ ઉપર નથી.

૫. જન્મ પ્રમાણે જ્ઞાતિભેદ રાખવાના ગેરફાયદા.

- અ. ઉંચ માણસોને ખરેખરા નીચ, પણ કહેવાતા ઉંચની સાથે બધો સંબંધ રાખવો પડે છે. અને જે ખરેખરા ઉંચ છે પણ કહેવામાં નીચ છે તેનાથી દૂર રહેવું પડે છે. તેથી થતી ખરાબી દાખલા સાથે.
- બ. પ્રત્યેક માણસની સ્વાધીનતા ઓછી થાય છે અને ઘટતા સુધારા કોઈથી થઈ શકતા નથી. સ્વાભાવિક પ્રતિભેદ હોય તો એમ થાય નહિ. પણ હાલ તો સઘળી નાતોમાં ધણા જણ મૂર્ખ ને નીચ યુદ્ધિના હોય છે, તેથી તેઓ સુધારાના કે દેશહિતના સઘળા કાર્યમાં શત્રુની પેઠે નડે છે.
- ક. જુદી જુદી પ્રાંતો હોવાથી લોકમાં પરસ્પર વૈર વધે છે, નજર ટુંકી થઈ જાય છે, અને દેશાભિમાનનો લાંબો વિચાર કોઈનામાં આવતોજ નથી.
- ઢ. માણસો પોતાની યુદ્ધિને અનુસરતો ધંધો કરતાં આંચકો ખાય છે, અને તેથી કોઈનું કામ સાફ થતું નથી. દાખલા.
૬. ઉપસંહાર તથા યોગ્ય બોધ.

૧૮. વર્ણાશ્રમ.

૧. વરસાદ આવવા માંડ્યા પહેલાંનો દેખાવ, ધામ, પવનનું ફરવું, વાદળાનું આવવું, વગેરે.
૨. ગાપડું, વીજળી, ગડગડાટ, મેઘધનુષ્ય, અંધકાર, સરવડાં, હેલી.
૩. નદી સરોવરનાં પૂર.
૪. વનસ્પતિનું પુષ્કળ ઉગવું.
૫. પ્રાણી માત્રને આનંદ.

૨૦. વરસાદ અને તેનાં કારણો.

૧. જૂદા જૂદા દેશમાં કેવી રીતનો વરસાદ થાય છે તે.
- અ. વૃષ્ટિપ્રદેશોનું વર્ણન.
- બ. વૃષ્ટિ કેટલી, ક્યારે, કેવી રીતે થાય છે, વગેરે.
૨. મોસમના વરસાદની વિશેષ હકીકત.
૩. વરસાદનાં સામાન્ય કારણો સમજાવવાં.
૪. જુદી જુદી જાતની વૃષ્ટિ થાય છે તેનાં વિશેષ કારણો.
હિંદુસ્તાનમાં નિયમિત વખતે વરસાદ આવે છે એ વાત
તો વિસ્તારથી સમજાવવી.
૫. છેવટ.
- અ. વરસાદથી થતા ફાયદા.
- બ. પરમેશ્વરનું અગાધ હૃદય-વાદળો એ કેવું ઉદ્ધવાહી
યંત્ર છે ?

૨૧. વિદ્યા.

૧. વ્યુત્પત્તિ તથા વ્યાખ્યા, મનુષ્યજાતે આજપર્યંત જે
જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તેને વિદ્યા કહે છે, આ વાત
કાંઈક વિસ્તારથી સમજાવવી. જેમ જેમ જમાના જાય છે
તેમ તેમ દુનિયાનું હૃદય વધતું જાય છે.
૨. વિદ્યાના ફાયદા.
- અ. જ્ઞાન એ એક મોટી શક્તિ છે. એ કાંઈક વિસ્તારથી
સમજાવવું.
- બ. વિદ્યાબ્યાસથી મનની શક્તિઓને કસરત મળે છે અને
તેથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધીનાં સપ્તજાં કામ
કરવાને માણસ વધારે શક્તિમાન થાય છે.
- ક. વિદ્યાથી ઉંચા પ્રકારનો આનંદ મળે છે. વિનોદને અર્થે
તુચ્છ વસ્તુ કે તુચ્છ માણસોની સોજત કરવાની જરૂર
વિદ્યાવંતને પડતી નથી. વિદ્યાનંદ એ સર્વોપરી આનંદ છે,

પણ બધા માણસ તેને પાત્ર હોતા નથી.

- ઢ. વિદ્વાન માણસ જે કામમાં પડે તે સાંઝે કરે, બધાં જો નોકરી માટે છે એમ સમજવું એ ખોટું છે; તેથી થતા હાલ જેરફાયદા. બધીને જ્યારે માણસો જૂદે જૂદે ધંધે લાગશે ત્યારેજ આપણા દેશની આબાદી થશે.
૩. ઉપસંહાર તથા છેવટ.
- અ. યથાશક્તિ બધાએ બધાં જોઈએ.
- બ. નિશાળ છોડી કે બધી રજા એમ સમજવું નહિ, ખાનગી અભ્યાસ થોડો ધણો કર્યાજ કરવો.
- ક. વિદ્યાર્થી દરેક માણસની ચહડતી ચાયછેજ, તોપણ યાદ રાખવું કે પૈસો મેળવવો એજ બધાવાનો હેતુ નથી. વિદ્યાર્થી સખળાં સુખ મળે છે માટે સદાયરણે ચાકી દેશની સેવા બળવી, પોતાનું બધું સફળ કરવું.

૨૨. “જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે.”

૧. આ લૉર્ડ એકનનું એક સૂત્ર છે, અને તેમાં ધણો અર્થ સમાયેલો છે.
૨. જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ, કાંઈપણ પદાર્થ વિષે કાંઈપણ જાણવું તેનું નામ જ્ઞાન; સૃષ્ટિના નિયમો જાણવા.
૩. કાંઈપણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાને જ્ઞાન અને ઉદ્યોગ બંનેની જરૂર પડે છે.
- અ. એના દાખલા સાધારણ કામકાજના.
- બ. જ્ઞાનનો કાંઈ પાર નથી. તેથી જ્ઞાન જેમને સામાન્ય એટલે નિયમરૂપે હોય તેમ વધારે સાંઝે. સૃષ્ટિના નિયમોનું જે જ્ઞાન તેજ વિદ્યા. વિદ્યાની જરૂર વિશેષ કરી દ્રવ્યોત્પત્તિના કામમાં દાખલા આપી સમજાવવી. વિશેષ જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે.
- ક. જ્ઞાનમાં જેમ વધારો થતો જાય છે, તેમ માણસના સુખ તથા વૈભવમાં વધારો થતો જાય છે. દાખલા.

૬. જંગલી અને સુધરેલી હાલતનાં ચિત્ર આપી દેખાડવું કે જ્ઞાન અથવા વિદ્યાથી માણસના સુખમાં કેટલો ફેર પડે છે. જ્ઞાને જગતનો દેખાવજ બદલી નાખ્યો છે.
૪. ઉપસંહાર ને બોધ.
- અ. સામાન્ય કે વિશેષ જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવું જોઈએ.
- બ. તેને તે વખતે કાંઈ ઉપયોગ ન જણાય, તોપણ આખર ફાયદોજ થાય, જ્ઞાન વિના તો માણસ પશુ જેવો છે.

૨૩. ભરતખંડ પરતંત્રમાં પડ્યો તેનાં કારણો.

૧. દુનિયામાં ધણાખરા દેશો સ્વતંત્ર છે. એક ભરતખંડજ હજાર વર્ષ થયાં પરતંત્ર છે, તો એનાં કારણો તપાસ કરવા યોગ્ય છે.
૨. મુસલમાનોના હુમલા થવા લાગ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન.
- અ. દેશ મોટો અને રાજ ધણું. ચક્રવાત રાજા ભરતખંડમાં કોઈ વેળા થતા. તોપણ આખા દેશના ધણા કડકા પડી ગયેલાજ હમેશાં રહેતા. તેઓમાં સ્વાભાવિકપણેજ ધણી વખત તો અદેખાઈ ને કુસંપ ચાલતો.
- બ. એ નાનાં નાનાં રાજ્યો માંહે માંહે લડી નબળાં પડી ગયાં હતાં. પરદેશીના હુમલા વખત પણ જોઈએ તેવો સંપ કરી શક્યા નહિ. દાખલા.
- ક. રાજાઓ આપઅપ્પિઆરી, એશઆરામમાં ગરક ને મહા જીવનમગાર હોવાથી લોકોની પ્રાંતિ તેમના ઉપર હતી નહિ.
૩. ધર્મ, નીતિ, વિદ્યા, વગેરે સધળી બાબતમાં આ વેળા દેશની પડતી હતી, અને તેના પરિણામમાંજ તે મુસલમાનને હાથ ગયો. સ્વતંત્રતાની સમજ જતી રહી હતી, તેનાં કારણો.

જા. ફળદ્રુપ દેશ ને સારા વેપારને લીધે લોકો શ્રીમંત થઈ ગયા હતા. અને તેથી વૈભવ તથા આળસનું જોર બહુ વધી પડ્યું હતું.

જા. પ્રાતિભેદને લીધે રજપૂત સિવાયના ખીજા લોકોએ તો લડવાનું કામજ છોડી દીધું હતું તેથી તેઓ યુદ્ધકળામાં કેવળ અજ્ઞાન અને અસહાયક થઈ ગયા હતા.

જા. જૈનમાર્ગને લીધે યુદ્ધ કરવામાં પાપ છે અને વેપાર કરવો એજ ઉત્તમ, એવી ઊંધી સમજ ધણા લોકોની થઈ ગઈ હતી.

જા. પ્રાતિભેદ તથા જૂદા જૂદા પંથોના કારણથી “ આ આપણો દેશ ને આપણે સમજા બાંધ્યો છીએ” એવું કોઈના પશુ સમજવામાં આવતું નહિ. માંહોમાંહે વેર, ને અદેખાઈ.

જા. જે રાજા થાય તે ખરો એમ રજપૂતો સિવાય ખીજા વર્ણના લોક સમજતા, તેમણે કોઈ પશુ વેળા હથિઆર બાંધીને પોતાના રાજનું રક્ષણ કર્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાતું નથી. ‘વૉલંટીયર’ (વગર પગારે ખુશીથી દેશને ખાતર લડવા જવાની) થવાની આપણા દેશમાં રીતજ નહોતી. યુરોપમાં એ બાબત કેવો ચાલ છે ?

જા. રજપૂતો પશુ નીમકહલાલીમાં સમજતા તેટલું દેશભક્ત કે રાજભક્તિમાં સમજતા નહિ એજ કારણથી રજપૂતો જલદી પાદશાહી નોકરીમાં રહ્યા, અને તેની તર્ફથી પોતાના જાત બાંધ્યોના સામા લડવા જતાં જરા પશુ આંચકો ખાધો નહિ.

જા. દેશભક્ત, શૌર્ય, સંપ-ઉદ્યોગ, ખત, અસ્વાર્થપિણું, વર્ગે સદૃશ્યો હોય ત્યાં સુધીજ કોઈ પ્રજા સ્વતંત્ર રહી શકે

છે. આપણામાંથી તે જતા રહેવાથી આપણે પરતંત્રતાને પાત્રજ થઈ રહ્યા હતા. મુસલમાનો તો માત્ર નિમિત્તરૂપ હતા. મરેકાઓએ સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવાને મહેનત કરી પણ ઉપર કહેલા દુર્ગુણ તથા અજ્ઞાનને લીધે શક્તિમાન થયા નહિ એનો કાંઈક વિગતવાર હેવાલ.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ; માટે હાલ સ્વતંત્રતાનો વિચાર આશ્રે મુકી ઉપર કહેલા હયા સદ્ગુણો પાછા દેશીઓમાં આણુવા તરફજ આપણે મહેનત કરવી જોઈએ.

૨૪. દેશી કારીગરી.

૧. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કેવી કારીગરીઓ તથા દોલત હતી. તેનું વર્ણન.
૨. હાલ કારીગરોની તથા દેશની સ્થિતિ.
૩. તેનાં કારણો :—
- જ. આપણામાં વિદ્યકાનો સુધારો ખંધ પડ્યો.
- ઘ. યુરોપની કારીગરીમાં સુધારો, વરાળચંત્રની મદદ, એ લોકની મહેનત, ખંત, સાહસ તથા ચતુરાઈ.
- ઘ. સુધારાની સામે આપણે ટકી શક્યા નહિ એ સ્વાભાવિકજ છે. સૌંધો ને સારો માલ હોય તેજ ખપે.
- ઙ. આપણા કારીગરોમાં આળસ, અજ્ઞાન, અદેખાઈ તથા નિર્ધનતા વધી પડવાથી, હતી તે પણ વિદ્યાકળાઓ ઓછી થઈ ગઈ.
- ચ. દેશી કારીગરી સુધારવાનો એજ રસ્તો છે કે સુધરેલાં ઓળરો, યંત્રો તથા રીતિઓ દેશમાં દાખલ થાય એમ કરવું; તેના ઉપાય.
- જ. કારીગરોને, વિદ્વાનોને, તથા મૂડીવાળાને જગાડવા.
- ઝ. હુનરી વિદ્યા વધે તેમ કરવું, હુનરી ંથો, પ્રયોગ યુક્ત

- બાપણુ. વિદ્વાયતમાં કેટલાકને હુનર શિખવા મોકલવા. તેમની પાસે નવા હુનરની શાળાઓ કઢાવવી, વગેરે.
- ક. પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ઓછો કરાવવો.
- ઢ. વિદ્વાયતી હુનરથી માલ કેવો સંગ્રહ પડી શકે છે તેનો વિગતવાર હિસાબ મૂકીવાળાઓના જાણુવામાં આવે એમ કરવું.
- ઙ. અમીરોએ કે ધનાઢય ગૃહસ્થોએ ખીજને દાખલો આપવા પોતેજ થોડાં હુનરી કારખાનાં કાઢવાં કે વેપારીઓની ખાત્રી થાય કે એ બની શકે એવું છે, અને એમાં ફાયદો મળે એમ છે. એવી ખાત્રી વિના થોડાજ વેપારી પોતાના પૈસા જોખમમાં નાખશે.
- પ. ઉપસંહાર. કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવાની ખરેખરી જરૂર છે, પણ અર્થવિદ્યાના નિયમો વિરૂદ્ધ બોલવા ચાલવાથી કાંઈ વળવાનું નથી, કારીગરી સુધારવી નહિ, ને ખીજનો વાંક કાઢવો, એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. જે રસ્તે પજ્યા તેજ રસ્તે પાછા ચડી શકીશું. માટે એ તરફ સધળા દેશીઓએ ગંભીરાઈથી પોતાનું ચિત્ત લગાડવું એ તેમની આ સમે મોટી ફરજ છે.

૨૫. ધર્મદાન કરવાની રીત.

૧. ધર્મદાનનો અર્થ અને તેની કાંઈક પ્રશંસા.
- અ. “ દયા ધર્મકો મૂલ હૈ. ”
- બ. દયા એ ધર્મરી ગુણુ છે અને એની બરોબરીનો કાંઈપણુ સદ્ગુણુ નથી.
- ક. પણુ ધર્મદાન પરમાર્થ બાવે, સકમાધમાંથી, વિચાર રાખીને તથા સત્પાત્રને કર્યા હોય તોજ તેનું પુણ્ય છે, નહિ તો ઉત્તરું પાપ થાય છે.
૨. પરમાર્થ બાવના દાન વિષે સમજ,

- અ. જેની પાસેથી કાંઈ મળ્યું હોય અથવા મળવાની આશા રાખતા હોઈએ તેને કાંઈ પણ આપવું એ ધર્મદાન કહેવાય નહિ. દાખલા.
- બ. આપ્યરને સાર કાંઈ કરવું તે કીર્તિદાન કહેવાય. ધર્મદાન નહિ. એના દાખલા તથા તેની ખરાબર સમજ.
૩. સકમાધમાંથી ધર્મદાન કરવાં.
- અ. અધર્મની કમાઈ કરી તેમાંથી ધર્મદાન કરવાં એના જેવું ખીન્નું પાપ નથી, કેમકે એ ધણી ઇશ્વરને પણ ઠગવા માગે છે, એના કરતાં સુમાર્ગે રહી કમાવું, એમ ન બની શકે તો ધર્મદાન ન કરવાં એ વધારે સારું છે, “ એરણુની ચોરી અને સોયનું દાન ” કદી ન કરવું.
- બ. દેવાદારને રડાવી ધર્મમાં પૈસા ખરચવા એ પણ એવુંજ નહાઈ છે.
- ક. કુટુંબાદિકનું પાલન કરવું જોઈએ. તે ન કરવું ને ધર્માત્મા થઈ ફરવું એ પણ વ્યાજખી નથી.
- દ. કોઈનો પણ હક ખરાબ કર્યા વિના જે દાન કરી શકાય તેજ સકમાધનું દાન છે એમ સમજવું.
૪. જે કર્યાથી ધણાં માણસને ધણાંમાં ધણું સુખ મળે તેને વિચારયુક્ત દાન કહીએ. જેમકે ગરીબોને સારૂ દવાખાનાં, નિશાળો, ઉદ્યોગ સ્થળો, ધર્મશાળાઓ, કુવા, તળાવો. પૂલ, વગેરે એ દાન શા માટે સારાં છે તે વિસ્તારથી સમજાવવું.
૫. પાત્રતાનો વિચાર.
- અ. આળસ અથવા દુર્ગુણને કદી ઉત્તેજન આપવું નહિ.
- બ. જનહિત કામમાંજ સદા રોકાએલા માણસોને એટલે ધર્મનીતિ વગેરેના બોધ કરવાને આપવું, તે ઉત્તમ દાન કહેવાય છે. પરંતુ એ માણસો વેવધારી નહિ પણ

- ખરૂં જનહિત કરનારા હોય, તોજ તેને આપવામાં પુન્ય છે. નહિ તો આળસ તથા દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળે.
૬. બીખારીઓ હાલ કટલા વધી ગયા છે, તેઓ કેવા કેવાં વેષ ધારણ કરે છે, અને તેથી દેશને કટલું તુકશાન થાય છે તેનું વર્ણન.
૭. ઉપસંહાર તથા બોધ. જો સમજીને પરમાર્થ દાવે કરવામાં આવે તો ધર્મદાન જેવું કંઈ નથી. સધળાએ યથાશક્તિ કરવુંજ જોઈએ. એથી પરમેશ્વર રાજી થાય છે, અને દાન કરનારને સ્વર્ગમાં અખંડ સુખ મળે છે.

૨૬. જીવદયા.

૧. જીવદયા એ માણસનો મોટો ધર્મ છે. એનો અર્થ.
૨. કોઈ પણ પ્રાણીને નકામું દુઃખ દેવું એ મોટું પાપ છે. પરમેશ્વરે દરેક પ્રાણીની રચના કેવી ચતુરાઈથી કરી છે તેના દાખલા. એ ઉપરથી સાબીત થાય કે પરમેશ્વરે પ્રાણીઓના રક્ષણ તથા સુખને માટે માણસ જોડેલીજ ફીકર રાખી છે, માટે જે અન્ય માણસ પ્રાણીઓને નકામું દુઃખ દે છે તે પરમેશ્વરની ધારણા વિરુદ્ધ ચાલી મહા અપરાધી કરે છે.
૩. માણસને પરમેશ્વરે બીજા પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે, માટે તે અધિકારનો એ મોટો ઉપયોગ કરે એ બહુ નીચ અને કૃતદની કહેવાય.
૪. અબળ ઉપર દયા રાખવી એજ સબળની શોભા છે.
૫. જો પ્રાણીઓને હલકાં જાણી આપણે તેમના સુખ દુઃખને તુચ્છ સમજતા હોઈએ, તો જાણવું કે પરમેશ્વરની આગળ આપણે એથી પણ વધારે તુચ્છ છઈએ. જો આપણને તુચ્છ સમજી પરમેશ્વર આપણી ઉપર દયા ન રાખે

- તો શી વહે થાય ? બીજા જીવને દુઃખ દેનારો માણસ શું મોં લઈને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે ?
- ક. પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું એ નિર્દય સ્વભાવની નીશાની છે. “ માખી મારે તે માણસ પણ મારે ” એ કહેવત બૂલવી નહિ.
- ઢ. આત્મરક્ષણને માટે બીજા પ્રાણીઓને મારવા પડે તો મારવા એ તો બ્યાજબી છે. પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ તેમને રીખાવી રીખાવીને નકામું દુઃખ દેવું નહિ.
૪. નાદાન લોકો પ્રાણીઓને કેવાં દુઃખ દે છે તેનું વર્ણન.
- ઝ. રમતગમતમાં મૂંઝાં પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું.
- ચ. પાળેલાં જનાવરો જુએ મારવાં, ગળા ઉપરાંત કામ કરાવવું, વગેરેના દાખલા.
- પ. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨૭. ઇંગ્રેજ લોકોની ચડતી.

૧. ઇંગ્રેજોની પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્થિતિનું વર્ણન.
૨. ઇંગ્રેજો કયા ગુણને લીધે આટલા સુધર્યાં ? એમાંના થોડા ગુણ દાખલા સાથે આપણા દેશના લોકો સાથે જોડે એ બાબત મુકાબલો કરતાં જવું.
- અ. સુધારાની ઇચ્છા, પ્રયત્નકર્તા.
- ચ. સ્વાભિમાન, એટલે પોતાનાજ બળ વડે વધવાની ઇચ્છા.
- ક. દેશાભિમાન. સાર્વજનિક વૃત્તિ.
- ઢ. ઉદ્યોગ, ખંત, સાહસ, સંપ ને સુધારાપણું.
૩. સુધારાને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા તથા ધારા, દાખલા તથા આપણા દેશ સાથે મુકાબલો.
૪. ઉપસંહાર ને બોધ. ઉંચા સદ્ગુણ વિના કોઈ પ્રજા બળવાન થતી નથી.

૨૮ ઇંગ્રિજ રાજ

૧. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રિજોનું રાજ શી રીતે આવ્યું તેનો બહુજ ટુંકો ઇતિહાસ.
- અ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વ્યાપારને માટે આવી.
- બ. રક્ષણને માટે લશ્કર રાખતું પડ્યું અને તેનું બળ જોઈ નબળા થઈ ગયેલા કુસંપી રાજાઓ મદદે જોડાવવા લાગ્યા.
- ક. એનું પરિણામ એ થયું કે કેટલેક કાળે (પોતાની મરજ ઉપરાંત પણ) ઇંગ્રિજો હિંદુસ્તાનના સર્વોપરી થઈ ગયા.
- ઢ. પેશ્વાની હાર અને ઇંગ્રિજોનું ચક્રવર્તિપાણું.
૬. રાણી સાહેબે ખુદ પોતાના હાથમાં રાજ લીધું તે બાબત.
૨. ઇંગ્રિજ રાજના ફાયદા.
- અ. સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી અંધાધુંધી જઈ અજાણ્ય જોવી શાંતિ થઈ છે. ઇંગ્રિજોનું રાજ થયું તે પહેલાં કેવી મારામારી હિંદુસ્તાનમાં મચી રહી હતી તેનું કાંઈક વર્ણન.
- બ. મુલકનો બંદોબસ્ત, લૂટ, ચોરી, વગેરે ગુનાઓ કેટલા બધા જોવા થઈ ગયા છે.
- ક. અદલ ઇનસાફ; દાખલા, ને પાછલા વખતના ઇનસાફની સાથે મુકાબલો.
- ઢ. શાંતિ, બંદોબસ્ત, અને અદલ ઇનસાફના કારણથી વેપાર રોજગારનો વધારો. પરદેશ ખાતે કેટલો માસ ચડે છે, કેટલો આવે છે; તેમજ દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કેટલો જા આવ કરે છે તેનું વર્ણન. દાખલા સાથે.

૬. સડકો, આગગાડી, તાર, વગેરે વેપારને વધારનારાં સાધનો તર્ફ એ સરકાર ખાસ ધ્યાન આપે છે. એથી વેપાર કેટલો વધ્યો છે તે પણ દાખલા સાથે બતાવું.
- ક. કોઇપણ પાછલા રાજ્યએ વિદ્યાદાન આપવા હાલના જેવું કેળવણી ખાતું કાઢ્યું નહોતું.
૩. હાલ એ રાજ્યને યોગે આપણને દુનિયામાં સૌથી સુધરેલી એક પ્રજાનો સમાગમ થયો છે; અને તે વડે વિદ્યાકળા, રીતભાતમાં સુધારો થઈ આપણા દેશનો જીર્ણોદ્ધાર થવાની આશા બંધાવા લાગી છે.
- અ. કારીગરોની સ્થિતિ દયામણી થઈ ગઈ છે ખરી પણ તેનું કારણ કાંઈ ઇંગ્રેજ રાજ નથી, એ તો યુરોપની સુધરેલી હુન્નરકળાનું પરિણામ છે, અને તેનો ઉપાય એજ છે કે આપણે આપણી હુન્નરકળાઓ સુધારવી જોઈએ. ઇરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં ઇંગ્રેજ રાજ નથી તોપણ ત્યાં વિલાયતી માલ ધમધાકારે ખપે છે, અને દેશી કારીગરોનો ભાંગી પડવા આવી છે.
- બ. પૈસા વિલાયતમાં ખેંચાઈ જાય છે એ બોલવું ખરું નથી. હિંદુસ્તાનમાં વિલાયતના વેપારથી નાણું જાય છે તે કરતાં વધારે આવે છે, નોકરી બદલે ઇંગ્રેજો જે પૈસા વિલાયત લઈ જાય તે જવા ખાતે ખરા પણ તેઓ દેશના સંરક્ષણને માટે જે અમૂલ્ય સેવા બજાવે છે તે તરફ જોતાં તે કાંઈ નથી.
- ક. દેશીઓને હંચા દરજ્જાની નોકરીઓ હાલ છુટથી મળતી નથી એ વાત ખરી. પણ દેશીઓ તે કામને માટે જેમ જેમ લાયક થતા જશે અને પોતાના હક કાયદાની રીતે ખતથી માંગતાં શીખશે તેમ તેમ તે વધારે મળતા જશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

૩. દેશાભિમાની પરદેશી રાજ્યી દુખાય, પણ તેણે સમજની હંદમાં રહેવું ઘટે છે. હાલ દેશીઓ પોતાની મેળે રાજ કરવાને શક્તિમાન નથીજ. ઇશ્વર ન કરે પણ કદાપિ ઈંગ્રેજ રાજ હાલ જતું રહે, તો હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વઢાવઢી, મારામારી ને લૂટફાટજ ચાલે, અને હાલ જે સુધારાનો કાંઈક ઉદ્દય થવા આવ્યો છે તે પાછો એકદમ લય ચઈ જાય; આગગાડી, તાર, નૌકા, લશ્કરી કવાચત, મોટી મોટી વિદ્યાશાળાઓ, બંદોબસ્ત, ધનસાંદ્ર તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ થાય છે તેમાંનું તે વેળા કોઈ પણ જોવામાં ન આવે અને ઈંગ્રેજો આવ્યા તે વેળા આ દેશની જેવી ખરાબ અવસ્થા હતી તેથી પણ વધારે ખરાબીમાં આપણે આવી પડીએ.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

અ. ઈંગ્રેજ રાજના કાંઈક ગેરફાયદા હશે પણ ફાયદાના મુકાબલામાં તે કાંઈજ નથી.

બ. સાઈ દેશી રાજ થવું અશક્ય છે.

ક. એ રાજ કેવી રીતે થયું તે જોતાંજ એમાં ઇશ્વરી ખેલ ખુલ્લો માલમ પડે છે. થોડી અગવડોને માટે ભારે સુખની અવગણના કરવી એના જેવી બીજી કાંઈ મૂર્ખાઈ નથી. માટે આપણને જે હાલ પરમેશ્વરે સાઈ રાજ આપ્યું છે તેને માટે તેનો ઉપકાર માનવો, અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી રાજભક્તિ રાખવી. સદ્ગુણી માણસો કદી પણ રાજભક્તિનો ત્યાગ કરતા નથી.

૨૯. રાજભક્તિ.

૧. ઇશ્વરે જે રાજ આપ્યું હોય તેને તાબે રહી સદા તે ઉપર મમતા રાખવી તેને રાજભક્તિ કહે છે.

૨. ગમે એવું રાજ હોય, તો પણ જો તેથી દેશની સ્વસ્થતા

જળવાતી હોય, તો તેના ઝેરફાયદા કરતાં ફાયદા ઘણા છે એમ જાણવું.

- જ. જ્યારે દેશમાં લડાઈ ચાલે ત્યારે હજારો માણસ કામ ધંધો મૂકી લડવામાં રોકાય, વેપાર રોજગાર બંધ પડે અને વેપારથી મેળી કરેલી દોલત થોડા વખતમાં લડાઈના વિનાશકારી કામમાં વપરાઈ જાય. દાખલા અથવા વર્ણન.
- ઘ. અવ્યવસ્થાને લીધે ચોર, લૂટારા ને ચંડાળ લોકોનું ચડી વાગે, અને તેઓ દેશમાં બધાને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવે, દાખલા અથવા વર્ણન.
- ઘ. માટે શાણા, સુખી ને ભક્ષા લોકો હમેશાં બંડ કિસાદની વાતથી દૂર રહે છે, અને તેને ધિક્કારે છે. લુચ્ચા ને હરામખોર લોકોનેજ કિતુરો ગમે, કેમકે તેમાં તેમનો લાભ રહેલો છે.
- ઘ. રાજ્યવસ્થામાં કંઈ ખામી હોય છે, તો તે દૂર કરાવવા કાયદાને રસ્તે બહુ મથે છે. એ બાબત ઈંગ્લાંડ, વગેરે યુરોપના દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા આપવા. પ્રકૃતિ-ક્ષોભ એ અપવાદ છે—આખરનો ઉપાય છે—અને તે સમજી પ્રજા સેંકડો વર્ષે એકાદવારજ વાપરે છે.
- ઘ. આપણને તો પરમેશ્વરે જે રાજ આપ્યું છે તેમાં ભાત ભાતનાં સુખ મળે છે, અને તેનો સોમો હિસ્સો પણ હાલ કોઈ દેશીરાજ્યથી મળે એમ નથી. માટે એ રાજ પરદેશી છે તે છતાં ઉમળકથી ચહાવું અને તેનું બહુ થાય એમ અંતઃકરણથી હરધડી ઇચ્છવું, એમાં રાજ-બકિત કે ખરી દેશબકિત રહેલી છે.

૩૦. સ્વદેશમમતા.

૧. પોતાના દેશને ઉમળકથી ચહાવો, અને તેના લાભને

અર્થે તન, મન ને ધનથી અહોનિશ કાળજી રાખવી એને દેશભક્તિ કહે છે. એનેજ કટલાક લોક દેશાભિમાન કહે છે, પણ અભિમાન શબ્દથી ધણા એ બાળત ખોટો વિચાર બાંધે છે. દેશભક્તિમાં અભિમાનનો કાંઈક અંશ રહેલો છે પણ તેમાં પ્રીતિનો ભાગ બહુ વધારે હોય છે. દેશની ખોટી બઝાઈ કરવી, તેની ખામીઓને પણ વખાણવી, અને પરદેશી નામને તથા તેમની રીતભાતોને વિનાકારણ ભાંડવી એ ખરી સ્વદેશમમતા નથી, પણ ઉછાછળી જુવાનીનું માત્ર પતરઁજબરું મદોન્મત્તપણું છે.

૨. સ્વદેશમમતા એ સ્વાભાવિક, લાભકારક મોટો સદ્ગુણ છે.

અ. બધા માણસને પોતાનો દેશ વડાલો લાગે છે. તેના દાખલા—વડેયઃ કુંડું'ય, કુંડું'યી નાતજના પછી ગામ, ગામ પછી પ્રાંત ને પ્રાંત પછી આખા દેશ ઉપર પ્રીતિ થાય છે. એ વેળા તે માત્ર સ્વાર્થ કે અભિમાન ટળાને મોટો સદ્ગુણ થઈ રહે છે. મોટે નાતજના કે ગામની હદમાંજ એ મમતાને રોકી રાખવી નહિ.

બ. એમાંજ પોતાનો, પોતાના વંશજોનો, અને બધા દેશી-ભાઈઓનો સ્વાર્થ રહેલો છે, દેશનું બૂંડું કરી પોતાનું બહું તાકવું એ બહુ ટુંકી નજર ને નીચપણાનું કામ છે. સદ્ગુણ વડેજ દેશની ઉન્નતિ થાય છે. યુરોપિયનોમાં એ ગુણ આપણા કરતાં બહુ વધારે છે. તેના દાખલામાં મહા પાપીજી પણ દેશપ્રેમ કર્યો જણાયો નથી. એજ કારણથી તેઓ આટલા બળવાન થાય છે.

ક. એ સદ્ગુણનું મહત્ત્વ તથા પ્રશંસા. જ્યારે એ સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે ત્યારે તે દેશભક્તિ કહેવાય છે. દાખલા, એવા પુરુષોનાં નામ દરેક દેશમાં ઉમળકાની સાથે હમેશાં પૂજાય છે.

- એ સદ્ગુણુ આપણા લોકમાં હાલ બહુજ થોડો નહિ જોવા છે, તેનાં કારણો.
- અ. જૂદી જૂદી નાતો ને પંથને લીધે આખા દેશનો વિચારજ નતો રહ્યો છે, અને માંહેમાંહે અદેખાઈ તથા વેર વધ્યું છે. એની કાંઈ વિગતવાર સમજૂતી.
- જ. પડતીના વખતમાં ટુંકી બુદ્ધિનો સ્વાર્થ બહુ વધી પડે છે. તેમ આપણને થયું છે. સૌ પોતપોતાનો અને તે પણ તાત્કાલિક સ્વાર્થનોજ વિચાર કરે છે, પણ છેવટે એમ કરવાથી દેશની અને તેજેળા નિશ્ચય આપણી ને આપણાં છોકરાંઓની કેટલી ખરાબી થાય છે તે તેઓની ટુંકી નજરથી કાંઈ પણ દેખાતું નથી.
- ઝ. હિંદુસ્તાનનો પાછલો બધો ઇતિહાસ તપાસતાં માલમ પડશે કે આપણા દેશની રાજકીય વગેરે સઘળી પડતીનું કારણુ એજ છે કે લોકોમાં દેશભક્તિ રહી નહોતી.
૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૩૨. વર્તમાનપત્રો.

૧. અર્થ (વ્યુત્પત્તિ) સાથે ચોપડી, ચોપાનીયાં, અને વર્તમાનપત્રોના વિષયો તથા લખાણમાં કેવો ભેદ છે તે સમજાવવું.
૨. વર્તમાનપત્રો વાંચવાના ફાયદા.
- અ. રોજ બનતી નવી ખબરો જાણવાનું મન સઘળાને થાય છે. ગામમાં ચોરા તથા ચૌદાંની પેઠે એ જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવાનો ટુંકો ને સુધરેલો રસ્તો વર્તમાનપત્રો વાંચવાં એજ છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં એવી વાતની જોને ખબર ન હોય તે હલકો ગણાય છે. તેથી કુળવાન પુરૂષોને પોતાની મોટાઈ જાળવવાને સારૂ પણ કેટલોક વિદ્યાભ્યાસ કરવો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચવાં પડે છે, એ લોકો વાતચિતમાં વર્તમાનની વાતોજ ધાણું કરીને કરે છે.

૩. વર્તમાનપત્રો ખબરની સાથે તે ઉપર ટીકા ને સારા સારા વિચાર પણ આપે છે. વિદ્વતા, સમજ, સ્વતંત્રતાને નિષ્પક્ષપાતપણું એ ચાર ગુણોની ઉપર વર્તમાનપત્રોનું બળ આધાર રાખે છે.
૪. વર્તમાનપત્રોની હાલ યુરોપમાં સ્થિતિ.
 - અ. કેટલાં ને કેવાં કેવાં નીકળે છે તેનું કાંઈ વર્ણન. તેનો ખર્ચ, વર્તમાનપત્રોની સત્તા, હાલ ઈંગ્લાંડમાં અને ચોથું રાજ્ય અંગ કહે છે. મોટા મોટા રાજ્યો અને કારભારીઓ વર્તમાનપત્રવાળા શા વિચાર આપે છે તે ધ્યાનથી જુએ છે. અને ધણું કરીને તે પ્રમાણે વર્તે છે. લંડનના ટાઈમ્સનું “ગર્જના કરનાર” એવું નામ પાડ્યું છે, અને એમાં જે કોઈ કામની વિશ્લેષ વિચાર દર્શાવેલા હોય છે તો તે કામ કરવાને પ્રધાનની હિમ્મત ચાલતી નથી, પરદેશના રાજ્યો પણ એની કલમથી બીટું છે.
 - બ. યુરોપમાં હાલ સાધારણ રીતેજ એમ કહેવાય છે કે વર્તમાનપત્રના જેવો બીજો કોઈ ગુરૂ નથી, એ વડે બધા લોક કેવી રીતે કેળવણી પામે છે તે સમજાવવું. એથી પ્રજામત બંધાય છે, કેળવાય છે, અને બળવાન થાય છે. જે દેશમાં પ્રજામત બળવાન હોય છે ત્યાં વર્તમાનપત્ર ધણી સત્તા ભોગવે છે.
 ૫. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સ્થિતિ. કયા કયા વર્તમાનપત્રો છે ને કેવી રીતે લખાય છે અને તેનું દેશમાં કેટલું વજન છે તે હુંકામાં લખવું.
 ૬. વર્તમાનપત્રો વાંચતાં કેટલી સાવચેતી રાખવાનીજરૂર.
 - અ. યાદ રાખવું કે પુસ્તકો જેટલું પૂખ્તપણું ચોપાનીયામાં ને ચોપાનીયા જેટલું વર્તમાનપત્રમાં ધણું કરીને હોયજ નહિ. એમાં જે વિચારો આપવામાં આવે તે તાત્કા-

લિફ્ ભોકાની રૂપને અનુસરતા, અને વખતે એક તર્કજિ હોય છે, માટે એ વિચારો ઉપર પુસ્તકોના નેટલો આધાર રાખવો નહિ. અને પક્ષના વત્તમાનપત્રો વાંચવાં, અને જે વાંચતું તે ઉપર પોતે પણ વિચાર કરવો.

જ. એમાં પોતાને ક્ષણેજ વખત કાઢવો નહિ. આ નિયમ વિદ્યાર્થીને વિશેષે કરીને લાયક પડે છે, તો પણ બધાને એ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ તો છેજ. વર્તમાનપત્રોથી પુસ્તકો વાંચવાની ગરજ સરતી નથી. એથી પરચુરણ જ્ઞાન મળે છે, પણ એકે બાબતનું પરિપક્વપણું આવતું નથી. વત્તમાનપત્રો તો બણ્યાને ગણ્યા કરવા માટે છે.

ઝ. ઉપસંહાર તથા ઓષ; દરેકજ વર્તમાનપત્રો કાંઈ તો વાંચવાંજ. આપું વર્તમાનપત્રજ વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી. પોતાને રચના તથા ઉપયોગી એવા વિષયો સમ્પૂર્ણ વાંચવા. અને બીજે ભાગ ઉપર ઉપરથી જોઈ જવો. નવા સમાચાર તો ખસુસ વાંચવાજ, વાંચીને વિચાર કરવો. વત્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ન વાંચનાર માણુસ ગમે તેવો હોશિયાર હશે, તોપણ થોડા વખતમાં પોતાના જમાનાની પાછળ પડી ગયા વિના રહેશે નહિ.

૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.

૧. સંસ્કૃત એ આર્ય વર્ગોની જૂનામાં જૂની ભાષા છે.

અ. ભાષાઓનાં આર્ય, અનાર્ય (તુરાની), અને સેમેટિક એવા ત્રણ વર્ગ છે. દરેકનું કાંઈક વર્ણન.

જ. આર્ય વર્ગની શાખાઓ:—હિંદુ, ઈરાની, યાવની, લાટિન, ઇયુટાનિક વિગેરે, તેનું કાંઈક વર્ણન.

ક. એ મૂળ આર્યભાષા સંસ્કૃત જેવીજ નહિ, તો એને બહુ મળતી તો હશેજ.

૧. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ.

અ. હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ શી રીતે આવી અને તેનું સંસ્કૃત એ નામ પાડવાનું કારણ.

બ. વેદ, સૂત્ર, ઇતિહાસ ને કાવ્ય એ ચાર કાળની સંસ્કૃત ભાષામાં ફેર છે એ પ્રત્યેક કાળમાં રચાએલાં પુસ્તકોનાં નામ, વગેરે.

ક. સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી ક્યારે બંધ પડી, રાજવ્યવહારમાં ક્યાં સુધી રહી, હાલ કેવા ઉપયોગમાં આવે છે, વગેરે.

૩. એ ભાષાનું બળ તથા ખેડાણ.

અ. શબ્દનો ભંડાર એમાં અપાર છે, વિદ્યા, કળા, વ્યવહાર, રસ, વગેરે હરેક જાતનો વિચાર એ ભાષામાં સંપૂર્ણ રીતે બતાવી શકાય છે.

બ. શબ્દનાં રૂપાખ્યાન કરવાનો વિસ્તાર એ ભાષામાં છે, તેવો કોઈ ભાષામાં નથી; અને તેથી નવા શબ્દ પણ જોઈએ તેટલા ધડી શકાય છે.

ક. એ ભાષા બહુ ખેડાએલી છે, જે વિષયના ગ્રંથો જોઈએ, તે સંસ્કૃતમાં જોઈએ તેટલા છે; અને વળી તે ઉત્તમ રીતે લખાએલા છે.

૪. એ ભાષા બણવાના ફાયદા.

અ. ભાષાશાસ્ત્ર બણનારને એની આવશ્યકતા.

બ. હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તક તથા શાસ્ત્ર એ ભાષામાં છે.

૫. ઉપસંહાર તથા એ ભાષા બણવાનો બોધ.

૩૩. ઇંગ્રેજી ભાષા.

૧. એ આર્ય વર્ગની ટ્યુટાનિક શાખાની ભાષા છે.

અ. આંગ્રેજોસાકસન, નોર્મન, કેલ્ટિક, લાટિન, ગ્રીક, વગેરે અનેક ભાષાઓ મળીને એ થયેલી છે. એમ શી રીતે થયું તે ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખને સમજાવવું.

જ. પરંતુ ભાષાનું બધારણ બહુધા આંગ્રેસોસાકસનના આધારે જ રચાએલું છે. શબ્દ પણ એમાંનાજ હજી ધણા છે. સંસાર વ્યવહારી આંગ્રેસોસાકસન, રાજદરબારી, નોર્મન, અને વિદ્યાના ઓક કે લાટિન શબ્દો છે.

૨. ઇંગ્રેજી ભાષાનો ઇતિહાસ.

૧. આઘકવિ ચોસર-ગ્રુનું ઇંગ્રેજી.

૨. શેકસ્પિયર ને બેકનના વખતથી નવા ઇંગ્રેજીની શરૂઆત.

૩. ધીજી ચાર્લ્સના વખતથી ઇંગ્રેજીએ હાલનું રૂપ પકડ્યું.

૪. એ ભાષાનું બગ તથા વિસ્તાર.

અ. એમાં જે વિષય લખવો હોય તે સારી રીતે લખી શકાય.

જ. એમાં ઘણો ફટલા છે તેનો તો ગણુતાં પણ પાર આવે એમ નથી. વિદ્યાકળાનાં હજારો પુસ્તક છે. એ હાલના જમાનામાં ધણીમાં ધણી ખેડાયેલી એક ભાષા છે.

ક. એ ભાષા ખોલનાર દુનિયામાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં મળી આવે છે. વેપારથી એનો ધણો ફેલાવો થાય છે, કોઈ ધારે છે કે આગળ જતાં એ દુનિયાની ભાષા થઈ જશે.

ખ. ઉપસંહાર તથા એ બણુવાનો બોધ.

૩૪. કવિતા એટલે શું ?

૧. એ બાબતમાં ચાલતી મોટી ભૂલ.

અ. પદ્ય એ કવિતા નથી. સંસ્કૃતમાં તો વૈદ્યક, વ્યાકરણ, કોષ વિગેરે ઘણો પણ શ્લોકમદ્દ હોય છે. આંક બણુવામાં પણ રાગડો કાઢે છે, માટે શું તે કવિતા કહેવાય ?

૨. કવિતાનું લક્ષણ રસ છે.

અ. માણુસનું હૈયું ઉશ્કેરાઈ તેને જે આનંદ થાય તેનું નામ રસ, રસને સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી પંડિતોએ કવિતાનું લક્ષણ માન્યું છે.

જ. હસવું આવે તેનેજ કવિતા કહેવી એમ નથી, રસ નવ

પ્રકારના છે-શૃંગાર, હાસ્ય, કર્ણ, વીર, રૌદ્ર, અદ્ભુત, બયાનક, ખીભત્સ ને શાંત. ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા તો કર્ણ કે વીર રસવાળીજ ગણાય છે.

૩. પદ્યગદ્યનો ભેદ.

અ. માપવાળું જે લખાય તેને પદ્ય કહે છે, અને ખીજું તે ગદ્ય.

બ. પદ્ય એ કવિતાનું અંગ છે-આત્મા નથી. આત્મા તો રસજ છે. રસ હોય તો ગદ્યમાં પણ કવિતા છે એમ બોલી શકાય, અને રસ નહિ હોય તે પદ્ય કહેવાય, પણ કવિતા કહી શકાય નહિ. અંગ જેમ સુંદર હોય તેમ વધારે સારું, પણ જો જીવન હોય નહિ તો મુડદુંજ કહેવાય.

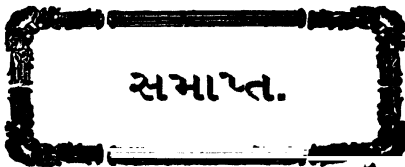
૪. કવિતાનો અખંડ ઉદ્દેશ, રસ-આનંદ આપવો એજ છે.

અ કવિતાથી જ્ઞાન બોધ મળે ખરાં, પણ તે એનો ઉદ્દેશ નથી. શીખામણ બહુ હોય, પણ જો કંઈ રસ હોય નહિ, તો તે કવિતા નજ કહેવાય. તેમજ શીખામણ કે જ્ઞાન કંઈ મળતું ન હોય પણ જો રસ સારો હોય તો તે કવિતા કહેવાય. ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કવિઓના દાખલા.

બ. જેમ રસ વધારે બળવાન, નિર્મળ ને ઉચો તે પ્રમાણે તે કવિતા વધારે સારી કહેવાય છે. એ કારણથી અનીતિની કે ખીભત્સ કવિતા સારી લાગતી નથી, કેમકે તેમાં મલિનપણું રહેલું છે. ધર્મ, નીતિ ને જ્ઞાનની લાગણીઓને કંટાળે લાગવાથી એવી કવિતાનો રસ ખંડિત થાય છે, અને તેથી તે સંપૂર્ણ કવિતા થઈ શકતી નથી; માટે ઉત્તમ કવિતાથી રસ, ધર્મ ને જ્ઞાન એ ત્રણની વ્યવહારમાં પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, તોપણ પ્રાધાન્ય તો રસનુંજ રહેલું છે.

૧. કવિત્વ શક્તિ ઇશ્વરજાત છે.

- અ. “ કવિ થતો નથી, પણ જન્મે છે ” એ ઇંગ્લિશ કહે-
વતનો ભાવાર્થ.
૨. સંસ્કૃતમાં તો કવિશક્તિને પ્રસાદજ્ઞ માનેશો છે.
૩. કવિતાનો ઇતિહાસ જોતાં પણ માલમ પડશે કે અભ્યાસથી કવિ થવાતું નથી. અસાધારણ તર્કશક્તિ, ને રસિકતા હોય, તોજ કવિ થવાય. અભ્યાસ ને મહેનતથી હરકોઈ માણસ પિંગળબંધ બાંધી શકે, ને ઝડઝમકોના ઢગલા વાળે, પણ એવા બાલખેલથી રસિક લોક રીઝાતા નથી. સાંભળનારનું હૈયું મેદ, ચાહે તો હસાવે, ચાહે તો રડાવે, ચાહે તો હથીયાર પકડાવે, ચાહે તો ભગાડે, અને ચાહે તો શાંત કરી મૂકે તેજ કવિ; એવા બુદ્ધિશાળીઓ પરમેશ્વર થોડાજ પેદા કરે છે, અને તેથીજ કવિઓનું દુનિયામાં સધળે ઠેકાણે આટલું બધું માન છે. અભ્યાસથી પડિત થવાય પણ કવિ થવાય નહિ. તે છતાં કવિને અભ્યાસની જરૂરજ નથી એમ ન સમજવું. બાપાગાન તથા પાછલા કવિઓનું સ્વાભાવિક વિવેચનયુક્ત વાંચન તો જોઈએજ. પણ માત્ર અભ્યાસથી કવિ થવાય નહિ, તે તો જોડકણાં જોડનારજ કહેવાય.
૪. ઉપસંહાર તથા બોધ. સ્વાભાવિક શક્તિ વિના કવિતા કરવી એ મિથ્યા છે. એ વસ્તુ કેવી મોટી ને ધણીને અસાધ્યજ છે તે કવિતાના કોડીલાઓએ સમજવું જોઈએ.

પૂર્વણી.

વિરામચિન્હ મૂકવાના વ્યવહારી નિયમો.

૧. વાક્યને છેડે-પણ જો તે બીજા સાથે મળીને ઉપ-વાક્ય થઇ ગયું હોય, તો તે સામટા વાક્યને છેડેજ-(!) મૂકવામાં આવે.

૧. ઉપવાક્યની પછી તો ધણું કરીને અલ્પવિરામ (!) મૂકાય; અને તે બહુ નાનું હોય, તો કાંઈ પણ ચિહ્ન નહિ:

જેમકે, હું આવ્યો, જ્યારે હું કાલે તમારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તમે ઘરમાં નહોતા. હું આવ્યો ત્યારે તમે ઘરમાં નહોતા.

૩. ઉપવાક્યની વચમાં અલ્પવિરામ આવ્યો હોય, તો તેને છેડે ધણું કરીને અર્ધવિરામ (;) મૂકે છે:—જેમકે જ્યારે હું કાલે તમારે ત્યાં આવ્યો, ત્યારે તમે ઘરમાં નહોતા; અને તે વેળા તમારો દિકરો આંગણમાં રમતો હતો.

૪. વ્યાકરણ સમ્યન્ધ કાંઈ ન છતાં અર્થ સમ્યન્ધે એક વાક્યના બેળું બીજું વાક્ય જોડાઈ જાય, ત્યારે તે પહેલા વાક્યને છેડે મહાવિરામ (:) મૂકાય:—જેમકે વિચાર કરવાની ટેવ પાડે: અભ્યાસમાં એજ સર્વોપરી છે.

૫. પ્રશ્ન કે મનનો ઉભરો દેખાડનારું વાક્ય હોય, તો તેને છેડે પ્રશ્નચિહ્ન (?) કે ઉદ્ગારનું ચિહ્ન (!) મૂકવું—જેમકે તમે કેટલું વાંચ્યું ? પચાસ પાના !

૬. વાક્યનું રૂપ પ્રશ્નાર્થ હોય, પણ ભાવ ઉભરો બતાવવાનોજ હોય. તો ત્યાંજ પૂર્ણવિરામ વપરાય:—જેમકે, તેણે પૂછ્યું, કે તમે ક્યાં જાઓ છો.

૮. કેવળપ્રયોગી અવ્યય અથવા તે અર્થે વપરાએલા કાંઈપણ શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી ઉદ્ગારચિન્હ મૂકાય; અને ઉભરાનો ભાવ નામનોજ હોય તો અલ્પવિરામ પણ

મૂકાયઃ જેમકે અરે ! અહસોસ ! રામરામ ! અરે, માઈ માયું દુઃખે છે. ભગવાન, આ શું થયું !

૯. એ શબ્દો ઉભયાન્વયીથી જોડાએલા હોય. તો તેની વચમાં કાંઈ નહિ; અને ઉભયાન્વયીનો અધ્યાહાર હોય, તો અલ્પચિરામ વિધેય પક્ષમાં મૂકવામાં આવે છેજઃ—જેમકે તે છોકરો ચંચળ ને પ્રમાણિક છે. તે છોકરો ચંચળ, પ્રમાણિક છે. તે આવ્યો ને ગયો.

૧૦. એવા શબ્દો ત્રણ કે વધારે હોય. તો તો છેલ્લા સિવાયના સઘળા શબ્દોની પછી અલ્પચિરામ મૂકવોજ જોઈએઃ—જેમકે તે છોકરો ડાહ્યો, ઉદ્યોગી ને પ્રમાણિક છે. તે આવ્યો, ખેડો અને ચાલ્યો ગયો.

૧૧. એવી શબ્દાવળી તો એજ હોય તો પણ તેની વચ્ચે હમેશાંજ અલ્પચિરામ જેમકે; તે છોકરો બહુવા ગણવામાં ધણો ચંચળ, અને ચાલતચલતમાં ખરેખરો પ્રમાણિક છે.

૧૨. પૂર્વસ્થાનના શબ્દને ઓળખાવનાર શબ્દાવળીની બંને તરફ અલ્પચિરામ મૂકવા જોઈએઃ—જેમકે, લોડ લિટન, હિંદુસ્તાનનો ગવર્નરજનરલ, તે વેળા સિમલાની શિતળટેકરી પર મઝામાં ખેડો હતો.

૧૩. જે શબ્દો કે શબ્દાવળીની પછી સમાનાર્થે જ સર્વે ઇત્યાદિ એવું કાંઈ બોલવામાં આવે, તો તે પ્રત્યેક શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી અલ્પચિરામ મૂકવામાં આવેઃ—જેમકે, ચોરી, લુટફાટ, મારામારી, એ રાજ્યની અવ્યવસ્થાનાં લક્ષણો છે. ગમે તે કારણે પણ જૂઠું બોલવું, એ મહાપાપ છે, રાજા કે રૈયત, ગરીબ કે તાલેવર, સ્ત્રી કે પુરૂષ સર્વેને આટલું તો બહુવાની જરૂરજ છે ઉદ્યોગ, ખંત, સંપ, સાહસ, ઇત્યાદિ ગુણોવડે ઇંગ્રેજો આવા બળવાન થયા છે.

૧૪. સંબોધનાર્થક શબ્દ વાક્યને આરંભે આવે, તો તેની પછી; અને વચમાં આવે તો તેની બંને તરફ અલ્પચિરામ મૂકાય છે—જેમકે બાઈ, એવું કામ કદી તમે કરશો ના. એવું કામ, બાઈ, તમે કદી કરશો ના.

૧૫. હા, ના, હવે, વળી, બીજું, વગેરે કેટલાક ક્રિયા-વિશેષણ અવ્યયોની પછી અરુપધિરામ મૂકાય છે.

૧૬. [()] કૌંશ, (" ") અવતરણ, (—) અઠ્ઠેવરેલા (Dash), (-) સંધાનરેલા (Hyphen), (') કોપકચિન્હ (Apostrophe), વિગેરે ગુજરાતીમાં થોડાજ વપરાય છે, અને તેનો ઉપયોગ પુસ્તકો વાંચવાયાં બરાબર આવડશે.

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં લખાવાતા નિબંધો.

૧ લા વર્ષની સલામાં વાંચવાના.

અ. આ પુસ્તકને આધારે, તેમાંના પહેલા ૨૧ વિષયો.

બ. સ્વયુદ્ધિને આધારે, વર્ણન પ્રાધાન્યરૂપે લખવાના.

૧. દીવાળી. ૨. હોળી. ૩. ઉત્તરાયણ. ૪. નવરાત્રિ. ૫. હિંદુની લગ્નક્રિયાઓ. ૬. માણસોની મરણક્રિયાઓ. ૭. કોઈ દેશી રમત. ૮. મહોરમના તહેવારો.

૧ લા વર્ષના વર્ગમાં લખી લાવવાના.

અ. સ્વયુદ્ધિને આધારે, વર્ણન પ્રાધાન્યરૂપે, સામાન્ય શૈક્ષીમાં

૧. પોતાના ગામનું વર્ણન. ૨. કોઈ બાગનું વર્ણન. ૩. કોઈ બજારનું વર્ણન. ૪. રાજકોટ. ૫. કોઈ નિશાળ.

બ. સોસાઈટીના નિબંધો, નર્મગદ્ય, નર્મકવિતા, સુબોધ-

ચિંતામણી, વગેરેને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે, ગંભીર શૈક્ષીમાં. ૧. નાતવરા. ૨. અશુભના વરા. ૩. રાવાકુટવાની રૂઢિ, ૪. બાળકોને ધરણી ધાત્રવાની રીત. ૫. જ્યોતિષ્યના વહેમ. ૬. સતી થવાનો ચાલ. ૭. બાળકી હલ્લા. ૮. જનાનો.

૯. બે બાયડીનાં દુઃખ. ૧૦. સ્વયંવર. ૧૧. ગૌશિતળા. ૧૨. સમા મળવાના ફાયદા. ૧૩. સ્ત્રીપુરોના ધર્મ. ૧૪. પુસ્તકજ્ઞાણ. ૧૫. સ્ત્રીઓના હક. ૧૬. ભૂતપ્રેતના વહેમ.

ક. શિક્ષાપદ્ધતિ વગેરેને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે, શાંતશૈક્ષીમાં.

૧. નીતિની કેળવણી. ૨. શરીર કેળવણી. ૩. કેળવણી ને બહુતર. ૪. મહેતાજીના ધર્મ. ૫. મહેતાજીના કામનું મહત્ત્વ.

- જ. સ્વકલ્પનાને આધારે, રસાલંકૃત શૈલીમાં, ગમે તે રૂપે
૧. શરદ્વૃત્તેષ. ૨. પ્રભાત. ૩. ચોમાસાની લીલા. ૪.
ધ્વિરમહીમા. ૫. વિદ્યાપ્રશંસા.

રજા વર્ષની સલામાં વાંચવાના.

- અ. આ પુસ્તકને આધારે, પહેલા ૨૧ પછીના બધા.
બ. અનુભવને આધારે, વર્ણુન પ્રાધાન્યરૂપે, સામાન્ય શૈલીમાં
૧. ક્રિકેટ. ૨. ડુટબોલ. ૩. બંગ્લો. ૪. હાપવાની કળા.
ક. અર્થ વિદ્યાદિકને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે, શાંત
શૈલીમાં. ૧. નિરંકુશ વ્યાપાર. ૨. મહેનતના વિભાગ.
૩. નીરખ. ૪. વજે તથા વિદ્યોટી. ૫. પૃથ્વી ગોળ છે
૬. પૃથ્વી ફરે છે તેની સમજૂતી. ૭. મરતીઓટ. ૮. સૂર્યમહત્વ.

રજા વર્ષના વર્ગમાં લખી લાવવાના.

- અ. શાળાપયોગી નીતિગ્રંથ વગેરેને આધારે વિવેચન
પ્રાધાન્યરૂપે, સરળ ગંભીર શૈલીમાં, ૧. ધીરજ તથા સમય-
સચ્ચતા. ૨. લક્ષ્યપૂર્વક અવગ્રહન. ૩. કનિષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ
સમજાઈ વર્તણૂક. ૪. આરોગ્યતાનું સંરક્ષણ. ૫. મિતવ્યયતા.
૬. ક્ષમા. ૭. ખીમના માલ વિષે ધાનતદારી. ૮. લાંચ. ૯.
સંતોષ. ૧૦. આપખળ (સ્વસેવા). ૧૧. પરાપકાર. ૧૨. વેળા-
સર કામ કરવાની રીત. ૧૩. સંપ. ૧૪. સ્વતંત્રતા. ૧૫.
'આત્મવૃત્તલક્ષ્યમૂલેષુ.' ૧૬. બલાઈ એજ મોટો ચતુરાઈ છે.
બ. સ્વચ્છિત્તે આધારે, વર્ણુન પ્રાધાન્યરૂપે, સાલંકૃત શૈલીમાં.
૧. જંગલ. ૨. નદી. ૩. પર્વત. ૪. સાયંકાળ. ૫. શ્રીખ-
મ્મતુ. ૬. ચંદ્ર. ૭. હોડીની મુસાફરી. ૮. દશેરાની સ્વારી.
ક. સ્વકલ્પનાને આધારે, વિવેચન પ્રાધાન્યરૂપે, રસભરી શૈલી.
૧. મૃગ્યા. ૨. તરવું. ૩. ઘોડે ખેસવું. ૪. ગાયન.
૫. કવિતાનો અભ્યાસ. ૬. નાટકશાળા. ૭. ધ્વિરનું અસ્તિત્વ
૮. ધર્મજ્ઞાનની જરૂર. ૯. મરણ. ૧૦. આનંદી સ્વભાવ.
૧૧. સત્ય. ૧૨. સાહસ.

ખહાર પડી ચૂકી છે.

બીજી આવૃત્તિ.

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

કૃત

નવલ ગ્રંથાવલિ.

(બે ભાગમાં)

સંશોધન કરી પ્રસ્તાવના લખનાર

સાક્ષર હીરાલાલ વી. શ્રોફ બી. એ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ધીમતરામ નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

એસસં કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, પુસ્તકેલ

નાણાવટ-મુરત.

